

305179

ОЛЕКСА СИНЯВСЬКИЙ

Н О Р М И
У К Р А Ї Н С Ь К О Ї
Л І Т Е Р А Т У Р Н О Ї М О В И

ЛІТЕРАТУРА Й МИСТЕЦТВО

ОЛЕКСА СИНЯВСЬКИЙ

НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Центральна Наукова
Бібліотека при ХДУ
Inv. № 305/49

314

ПРОЧЕНО
1931

64
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
„ЛІТЕРАТУРА Й МИСТЕЦТВО“
ХАРКІВ 1931 КИІВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського Друку“,
Картковому репертуарі та інших покаж-
чиках Української Книжкової Палати.

Зам. № 1684.

Укрголовліт № 878 Д (2617). Тираж 5.000. 21^{1/2} друк. арк. Ост. 364. А-5.

ПРИСВЯЧУЮ ЦЮ ПРАЦЮ СВОЮ
РАДЯНСЬКОМУ УКРАЇНСЬКОМУ
ВЧИТЕЛЬСТВУ.

Автор.

Тільки там, де сходяться мовна
природа й мовна культура, в школі,
остаточно зформується єдина всеукра-
їнська літературна мова — чиста та
красна.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
CHICAGO, ILL.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
CHICAGO, ILL.

ПЕРЕДМОВА.

Як і кожна велика справа, українізація не обійшлася без певних збочень, перекручувань, ухилів. Велетенський стихійний і організований розмах українізації не міг не породити й специфічних ухилів та викривлень саме в українській мові. Свого часу навалою навалили були всілякі мовні барбаризми, без найменшої користі захарашуючи мову зайвиною, непотребом. У боротьбі з цим виявився другий ухил, в своїй основі не менше шкідливий, як і перший. Це тенденція „українізувати“ українську мову. Справді бо, як назвати досить поширені тепер намагання прищипати українській мові все таке, що не властиве російській чи польській мові, обминати все спільне з ними, і тим з одного боку подекуди калічити мову, а з другого зводити її на ступінь селянського примітиву? Тільки наявністю цієї тенденції можна пояснити такі, напр., явища, як дуже поширені в Києві написи „Будинок належить до Іваненка“ (бо „Іваненкові“ ж, мовляв, не досить буде по-українському, нагадуючи російську конструкцію), написи в трамваях „не виглядати“ замість „не висуватися“, оті безконечні „вважаю за зайве“, „перш за все“, „визволений від пролетаріату“ (замість „пролетаріатом“) і т. ін.

Але всі такі нісенітниці зрозумілі в світлі виразної тенденції „українізувати“ українську мову за всяку ціну: все, що хочете, аби тільки не було схоже на російську чи на польську мову, аби тільки „своєрідне“, „своє“, „одмітне“.

Та в тім то й річ, що винні цьому не тільки ті недолугі українізатори, що частенько збиваються з твердої колії знання на м'якенькі манівці вигадок. Привід до такого калічення дають деякі теоретики мови, що в етнографічних матеріалах добачають альфу й омегу української

мови, а в мові М. Вовчка вершок стилістичних досягнень і можливостей. Голінні до всіляких (навіть і фалшивих) архаїзмів мовних, ці теоретики ідеал української літературної мови бачать у далекому минулому, в тих часах, коли непорочна українська мова обслуговувала непорочні інтереси селянської садиби. Власне це епігони (нащадки) колишніх „народників“, що, приходячи до українського народу зокола, на нього і зокрема на його мову дивилися як на екзотику, отже й помічали насамперед „своєрідне“, незвичайне. Звідциля й характерна імітація української народньої мови з неминучою пристрасстю до „занадто“ народніх виразів у таких письменників, як Квітка, М. Вовчок.

І от сьогочасники народники-мовознавці, не маючи спромоги втримати літературну мову в берегах селянської — та ще й колишньої селянської — мови й селянської тематики, намагаються „українізувати“ її, заціпаючи їй дивовижні „своєрідності“. Не всі, певна річ, курйози пішли безпосередньо від тих теоретиків, але з них береться ця течія навмисної „українізації“ української мови на подобу наведених зразків.

Рішуче не поділяючи цієї тенденції й засуджуючи її як шкідливу для розвитку української мови, мушу вказати на засади своєї праці й її спрямування.

Насамперед я виходжу з визнання, що мову творять маси і тільки маси, отже й маси живі, а не тільки колишні; вайкраще мову виявляють і оформлюють письменники, надто найталановитіші; автори ж таких книг, як оця, повинні тільки вивчати мову і нічого їй не нав'язувати. Не фетишизуючи ні народньої мови, ні мови будь-якого одного письменника, автор цієї книги вважає українську мову в цілому річчю незмірно більшою, ніж мова якогось письменника чи мова етнографічних матеріялів. Не відкидаючи взагалі такої речі, як „мовний смак“, автор проте найкращий „мовний смак“ має за величину дуже малу проти того, що становить собою ціла українська мова.

Основний авторів намір — давши ніби анатомію й фізіологію української літературної мови, збагатити мову читача гнучкими й різноманітними можливостями, прищепити йому звичку спостерігати мову інших й любов до

мови найкращих письменників, наблизити їх мову до нього, пояснити її, а не відтрутити різними заборонами, приписами й рецептами, і нарешті привчити уміло використовувати всі мовні можливості на своєму місці. Звичайно, це все передусім стосується лексики й синтакси, такі ж речі, як морфологія, правопис тощо повинні бути тільки точно сформульовані. Та й такі речі, як синтакса, синтаксичні пари чи фразеологічні звороти, зрозуміла річ, не могли не цікавити автора з нормативного боку, тільки ж нормативність він тут розуміє не як самоправну й безпідставну заборону й дозвіл, а як вияснення значіння словосполучення, поширення його, стосунки до споріднених, іноді походження, словом усього того, що допомогло б споживачеві книжки якнайкраще усвідомити факт. Автор цілком переконаний, що не тільки самовільні заборони й дозвіл, а навіть слушні й доречні призводять лише до калічення й зодноманітнення мови, коли вони подаються в супроводі тієї думки, що гарне в мові міряється віддаленням від російського, польського тощо і орієнтацією на найвідсталіші культурно верстви українського населення. На його думку органічний і на своєму місці мовний барбаризм кращий, ніж недоречний „українізм“, а вже надто вигаданий, штучний, бо „кращий живий собака, ніж мертвий лев“.

Ця книжка не підручник, а тільки поради́ник, а часто попросту покажчик. Обсяг її дуже широкий — від абетки до тонкощів ортоєпії, словотвору, пунктуації тощо.

Корисна вона може бути тим, хто з самої професії свої повинен ставитися до мови уважно, пильно, передусім учителі, а потім і взагалі всім, хто, кохаючись у слові, потребує перевіряти себе, порадитися щодо того, чи вживається такий то мовний факт, чи дуже він поширений, який відтінок він має супроти споріднених тощо.

Зокрема автор був би дуже щасливий, коли б ця його книжка потрапила до рук українського артиста, де той міг би покористатися з розділу Ортоєпія, і таким чином може хоч трохи покращала б вимова в нашому театрі, часто ще й досі дуже недобра (акання тощо).

Слід іще сказати, що цією книгою я ніби синтезую свою дотеперішню працю в галузі української літературної

мови, дуже щедро використовуючи матеріал із таких своїх праць, як „Порадник української мови“, „Український язык“ тощо. Здебільшого, звичайно, той матеріал ґрунтовно поперероблюваний й подоповнюваний, а окремі місця й розділи заново написані.

Відповідну літературу я намагався використати якнайповніше, хоч вона за останні роки так зросла, що про повне використання її говорити не можна.

Автор.

20.IV. 1930.

ЛІТЕРИ І ЗВУКИ.

Альфабет § 1. В українській абетці, чи альфабе́ті, 33 літери, і черга їх така:

Аа (а), Бб (бе), Вв (ве), Гг (ге), Гг (ге), Дд (де), Ее (е), Еє (є), Жж (же), Зз (зе), Ии (и), Іі (і), Ії (ї), Йй (й), Кк (ка), Лл (ел), Мм (ем), Нн (ен), Оо (о), Пп (пе), Рр (ер), Сс (ес), Тт (те), Уу (у), Фф (еф), Хх (ха), Цц (це), Чч (че), Шш (ше), Щщ (ще), Юю (ю), Яя (я), Ъь (є́рчик, або знак м'якшення).

Апостроф § 2. Крім знаків абетки, тобто літер, на письмі і в друковій українці вживають іще двох знаків додаткових. Це апо́строф (') та знак наголосу (').

Апостроф уживається на те, щоб показати, де по приголосних треба вимовляти *я є ю ї* так, як у початку складу, тобто не зливаючи їх із попередніми приголосними, напр., *з'явище* (вимовляється так, як коли б написати *зйавище* — тільки так не пишуть, порівняйте інше слово *зязище* з іншою вимовою), *звір'я* („в лісу багато всякого *звір'я*“, порівн. *звіря*, *звіряти*, *звірятко* — „з нори виткнулось маленьке *звіря*“), *повір'ю* („у тім *повір'ю* багато старовини“, порівн. *повірю* — „я цьому не *повірю*“). Можна ще сказати так: апостроф у словах ставиться між приголосним та *я є ю ї* тоді, коли вони в вимові в'яжуться достоту так, як при збігові їх — коли приголосний буває на кінці одного слова, а голосний у початку другого (і коли вимовити їх без зупинки між ними), напр., *враз я* (порівн. *вразять*).

Найчастіше апостроф ставиться по губних (б п в м): *б'ю*, *б'є*, *жаб'ячий*, *п'ять*, *дев'ять*, *п'яний*, *в'язати* (зв'язати, розв'язати, підв'язати...), *м'який* (розм'якшити, зм'якшений...), *тім'я*, *у плем'ї*, *на безриб'ї* і т. ін. (вимовляються: *пйять*, *девьять*...). Тільки коли перед губним звуком постійний приголосний, то апостроф по губних не пишеться в таких словах, як *от свято*, *цвях*, *дзвякати*, *морквяний*, *мертвяк*, *тьм'яний*, *медвяний* й ін., бо тут звичайно й вимова інша.

Потім того у деяких словах по *р*: *пір'я* (порівн. *пір'яти*), *бур'ян* (пор. *бур'як*), *у зневір'ї* (пор. *у зневірі* від слова *знев'їра*, а *у зневір'ї* від *зневір'я*), *матір'ю* і т. ін. Також після *р* приростків на приголосний перед *я* є *ю* і: *з'явитися*, *з'єднати*, *об'їхати*, *в'їхати*, *під'юджувати*, *без'язикий*, *з'їсти* і т. ін. та в інших випадках на означення такого самого сполучення приголосного та голосного, зокрема і в чужих словах: *Лук'ян*, *кур'єр*, *об'єкт*, *н'єса* тощо.

Отже перед *о а у е і* апостроф не ставиться: *зорати*, *зокрема*, *зекономити*, *зуміти*...

При перенесенні слів із рядка в рядок, звичайно, можна розривати їх на апострофі: *бур'-ян*, *звір'-я* тощо.

Знак наголосу (') ставлять на голосних тоді, коли бажать, щоб те чи інше слово читано з таким наголосом, а не іншим, отже це буває, напр., тоді, коли бажать виправити мову слова з хибним наголосом, як от *захворі'в* (щоб не вимовляв читач „захво'рів“, як повелось вимовляти це слово в містах, але без найменших підстав, порівн.: *бі'лий* — *забіліти*, *чорний* — *почорніти*...); також добре ставити наголос на невідомих читачеві словах, напр., вживаючи якогось місцевого слова, невідомого в літературній мові, як от „карьо'жився“ (костричився, бришкав). Але знак наголосу конче треба ставити в тих випадках, коли від місця наголосу в слові залежить зміст (значіння) його, і коли без знака наголосу виникала б двозначність, напр.: *перевоз'ив* (дієслово недоконане) — *перевози'в* (дієслово доконане), *пізна'ю* (майбутній час) — *пізнаю* (теперішній); „знаю, що' він думає“ — „знаю, що він думає“ (у першому *що'* займе'нник, у другому *що* сполу'чник); „кра'й села“ — „край села“ (*кра'й* — іме'нник, *край* — приyme'нник).

У деяких довідних книгах (напр., у словниках), подекуди в підручниках повелось ставити знак наголосу над усіма словами, хоч би наголос їх був і цілком сталий. Не слід тільки думати, що в таких випадках всі складові слова повинні мати знак наголосу, а односкладові ні. І складові слова може бути ненаголошені, і односкладові звичайно буває наголошені. Ненаголошеними бувають насамперед усі службові, помічні слова, як от прийменники, сполучники: *коло хати* (але *коло* — іменник), *понад нїм*, *не хочу*, *коли так* (але *коли* — прислівник) і т. ін.

Будучи поза альфавитом, апостроф та знак наголосу на розміщення слів за абеткою не впливають, отже, у словникові, напр., слово *з'явище* можна поставити перед *з'явище* і навпаки, як також *схо'дити* і *сходи'ти*, *ви'ганяти* і *виганя'ти* тощо.

§ 3. Відповідно до рядів:

йо, ьо

а — я

у — ю

е — є

і — ї

де я ю є ї визначають йа, йу, йе, йї в початку складу та ья, ьу, ье після приголосних (про ї після приголосних буде далі), на сполучення йо та ьо (після приголосних) в українській мові немає окремої літери, отже поряд написів

ага — яга, рад — ряд

ушка — юшка, суди — сюди

е, що там — є що там, сине мій — сине море

іде — їде тощо,

пишемо

ого — його, на лоні — на льоні (льон)

топнути — тьопнути, трое — трьох і т. ін.

Таким чином, як бачимо, коли треба нам означити, що по приголосному іде йо в вимові, як у початку складу, то й апострофа по тім приголоснім не треба ставити (як то потрібно перед я є ю ї), а досить самого йо: *зйоржитися*, *серйозний* тощо (але після м'яких приголосних перед йо у чужих словах пишеться ще й ь — див. § 135).

Розриваючи слово при перенесенні з рядка в рядок, не можна відривати й від о, бо це ж один склад, напр., треба переносити *га-йок*, *ло-йовий*, *лойо-вий*, як також не можна розривати й ьо і відривати їх від попереднього приголосного: *пе-ньок*, *ба-дьорий*, *бадьо-рий* і т. ін.

г — г

§ 4. Літерою г в українській мові визначається дзвінкий протиснений і досить легкий гортанний — приди́х (на зразок німецького, латинського *h*), на означення ж дзвінкого проривного (моментного) звука (як у німецькій, латинській мовах *g*, в рос. *г*), звука, що відповідає до глухого к, як б до п, ж до ш тощо, є літера г: *гав* (собачий) — *гав* (Гава), *гуля* — *гуля*, *ге-ге-ге* (про людей) — *се-се-се* (про гусей), *гніт* (гнітити) — *гніт* (гноти).

Те, що г дуже легкий придиховий звук, спричинилося до випадку його в одних словах і появи в других там, де раніше його не було. Важко вказати правила, коли слово з г, а коли без нього. Зокрема ж слід писати: *гострий*, *горіа*, *галун*, *Ганна*, *гарбуз*, *гостинець*, *Григорій*, *грабунок*, але *остюк*, *орати*, *Орина*, *Олена*, *Орися*, *кукурудза*, *завсідн*, *де*, *тоді*, *іноді*. Не слід плутати г із ґ і треба писати *зґряя*, *господар*.

дж, дз § 5. Сполучення **дж** і **дз** в українській мові дво-значні: у словах зложених, коли **д** і **ж**, **д** і **з** належать до різних складових частин слова, вони й визна-чають по два звуки, напр.: *віджидати*, *надзелень* (вимо-вляється **д + ж**, **д + з**, або точніше **дж + ж**, **дз + з**), а в словах простих цими сполученнями означається особливі суцільні звуки (не звукосполучення), а саме **дж** — дзвінкий, відпо-відний до глухого **ч**, а **дз** — дзвінкий, відповідний до **ц**: *дже-рело*, *ходжу*, *відродження*, *дзвін*, *дзюрчати*, *дзеленчати*. Отже, в цих останніх випадках дві літери визначають один звук, і таким чином ми й тут (як у **я є ю ї**) маємо ухилення від чисто звукового нашого письма, де один знак звичайно значить один звук. Супротивне ухилення маємо в літері **щ**, що, навпаки, визначає два звуки **шч**. Таким чином **щ** і **ждж** визначають по два звуки достоту так, як, напр., **ст** і **зд** (порівн.: *пустити* — *їздити*, *пуцу* — *їжджу*).

Розривати, переносячи з рядка в рядок слово, **дж** і **дз**, коли вони визначають суцільний звук, не можна, бо це був би знак неоправної вимови слова, напр., треба, переносити *хо-джу*, *куку-ру-дза* (але *від-жидати* і т. ін.).

В алфаветі **дж** і **дз** завжди приймаються як **д + ж**, **д + з**, отже *джміль*, *дзуса* тощо в словнику стоятимуть під лі-терою **д**.

і — и § 6. Літери **і** й **и** визначають досить близькі до себе звуки, надто ж по приголосних **г** **н** **х**, **ж** **ч** **ш** **щ**, **б** **п** **в** **м**, та все ж це цілком окремі звуки. Звук **и** під наголосом стоїть посередині поміж **і** та **е** (про змішу-вання в вимові ненаголошених **и** й **е** далі), але все ж **і** й **и** треба точно розрізняти і вимовою і на писемі:

<i>кінь</i> — <i>кинь</i>	<i>кішка</i> — <i>кишка</i>
<i>загін</i> — <i>загин</i>	<i>на місто</i> — <i>намисто</i>
<i>мій</i> — <i>мий</i>	<i>кричїть</i> — <i>кричить</i>
<i>бій</i> — <i>бий</i>	<i>тугїй</i> (струні) — <i>тугий</i> (лук)
<i>квіток</i> — <i>квиток</i>	<i>чужїй</i> (людині) — <i>чужий</i> (чоловік)
<i>віє</i> — <i>вие</i>	<i>сліпїй</i> (бабі) — <i>сліпий</i> (хлопець)
<i>душі</i> — <i>души</i>	<i>старїй</i> (одежині) — <i>старий</i> (кожух)

У на'звucci треба писати тільки **і**: *інший*, *іноді*, *інколи*, *іскра*, *істик*, *індик*, *існує* тощо, хоч вимова тут у деяких словах може бути **й** з **и** (див. § 117).

Ненагол. § 7. Ненаголошені **е** й **и** в українській вимові часто змішуються так, що їх ніяк не можна розрізнити слухом. Але на писемі звичайно не дозволяється їх плутати. Способи, як розпізнавати, де слід

писати *е*, а де *и*, досить різноманітні, і докладніше про них буде мова в відповідних §§ цієї книжки, а тут запам'ятаймо тільки наголос: під наголосом змішування *е* й *и* немає, отже наголос дуже часто може допомогти поправно написати слово з *е* чи *и*, напр.:

<i>швиде'нько</i> ,	бо <i>шви'дко</i>
<i>червя'к</i> ,	бо <i>че'рви</i>
<i>тихе'нько</i> ,	бо <i>ти'хо</i>
<i>терпи'</i> ,	бо <i>сте'рпіти</i>
<i>мені'</i> ,	бо <i>до ме'не</i>
<i>мили'</i> ,	бо <i>ми'ло</i>
<i>мелі'</i> ,	бо <i>ме'лють</i>
<i>вели'ким</i> ,	бо <i>таки'м</i>
<i>до'лею</i> ,	бо <i>земле'ю</i> і т. ін.

Ненагол.
о й у

§ 8. Правописне ненаголошене *о* не тільки ніколи не наближається вимовою до *а*, а частенько навіть наближається до *у*, надто ж перед складами *з у* та *і*: *кому* (вимовляється майже так, як і правописне *куму*), *дощу*, *твою*, *одну*, *рвонув*, *хапнути*, *рубоннути*, *дряпнути*, *абсолютно*, *погострю*, *твої*, *стоїть* тощо. Наголос тут теж часто може допомогти поправно написати, напр. *дощу*, бо *дощ* і т. ін.

У дієсловах *хапати* — *хапнути*, *рвати* — *рвонати*, *рубати* — *рубонати* тощо різні наростки: *а й ону*; наростка ж „*ану*“ в українській мові немає.

Але подекуди колишнє *о* ненаголошене й пишуть уже через *у* (*ю*) — це в закінченнях *-увати* (*-ювати*) та *-уватий* (*-юватий*): *чарувати*, *горювати*, *піскуватий*, *гелеватий* тощо.

л — ль

§ 9. Тверде *л* в українській мові майже завжди вимовляється як „середнє“ (І). Це „середнє“ *л* особливо ясно чується перед *е* й *и*: *лебідь*, *лихо...* (*лебідь*, *лихо...*).

Таке ж „середнє *л*“ буває й на місці правописного *ль* перед твердими *н с ц* та приголосними *ж ч ш щ*, отож у таких словах, як *сильний*, *пальцем*, *більший*, *більші*, *недбальство*, *пальчик*, *бувальщина* тощо *ль* вимовляється достоту так, як і в словах *пужално*, *істичилно* тощо і так само однаковісінько в *Гальченко*, (прізвище від слова *Галька* і *Галченко* (від *галка*), в *Барильченко* (від *барильце*) і *Барилченко* (від *барилко*) і т. ін.

Тим то правопис таких слів довго й був неусталений і раніш у таких словах частіше писали *л* без *ь*, напр., у *Квітки-Основ'яненка*, *Шевченка* раз-у-раз було *білше*, *дали*, *сильно* і т. ін. І це було, звичайно, ближче до живої вимови і краще, ніж теперішні написи з *ь*.

§ 10. Як уже ми знаємо з § 3, відповідно до пар

і — ї

а — я

у — ю

е — є

в українській абетці є й і — ї, тільки ж ї (=йі) на письмі вживається лише в початку складу (тобто на початку слова та по голосних) і після апострофа: *їхав, їсти, її, мої, стоїть, з'їд, під'їхати* тощо, і по голосних і ніколи не буває, за винятком тільки тих випадків, коли назвукове і слова стає після голосного в складному слові, як от *переїнакшити, заїскрити, доїсторичний* і т. ін.

Але після приголосних (без апострофа) буває тільки і, хоч у вимові в деяких випадках є такі самісінькі подвійні приголосні перед і, як і перед іншими голосними та в кінці складів, тобто то тверді, то м'які, отже відповідні до складів:

на — ня

ну — ню

не — неє

но — ньо

Так, для природного українця двоє різних слів не тільки в

там — тям

сину — синю

орле — орлеє

тоннув — тьоннув

сіл — сіль

тощо, де слова на слух одрізняються одно від одного тільки самим приголосним — твердим в одному слові і м'яким у другому — а також по двоє слів він чутиме і в *ніс, тік, волів, ліз, пісні'* тощо, коли їх вимовляти то з твердими, то з м'якими приголосними перед і: коли він чує, напр., з твердим н слово *ніс*, то це для нього одно слово (*ніс* — *носа*), а коли з м'яким, то друге (*ніс* — *несу*), отже перше *ніс* до другого *ніс* щодо н в такому ж стосунку, як *сину* до *синю*, тобто, означуючи твердий приголосний звичайною літерою (н), а м'який із додатком ь (нь), можна так написати ці пари:

сину — синьу

ніс — нис

Так само буде

тік (току) — тік = тьік (течу)

волів (вола) — волів = вольів (волю)

ліз (лоза) — ліз = льіз (лізти)

пісні' (пісний) — пісні = пісні (пісня)

Отакі подвійні в вимові приголосні перед *і* бувають не всі, а лише *н т д л*, та тільки в письмі вони не розрізняються. Беручи на увагу, що в нашій абетці поруч пар *а — я, у — ю, е — є* також є ще й пара *і — ї*, і що отими *я ю є ми й* означуємо м'які приголосні (*там — тям* і т. ін.), ми легко могли б літерою *ї* означувати попередню м'яку приголосну, напр., *ніс* (носа), але *ніс* (*несу*), *волів* (*віл*), але *волів* (*воліли*) тощо. Та так раніше й писали, особливо в Галичині, тільки тепер через деякі перепони вже так не пишуть, а пишуть попросту *ні, ті, ді, лі* хоч для твердих складів, хоч для м'яких.

Тверді *н т д л* перед *і* бувають головним чином тоді, коли це *і* чергується з *о*, а також у твердих прикметниках множини (де *і* теж чергується з *о а у*): *сніп* (*снопи*), *діл* (*долу*), *стіл*, *столів* (*столи*), *бліх* (*блоха*), *гарні, тверді, товсті, білі* тощо. Вимовляти ці приголосні перед *і* м'яко не можна — це була б недобра, нечиста вимова.

Тим, хто знають тільки сполучення *ні, ті, ді, лі* з м'якими приголосними і таким чином не вміють добре вимовляти характерних українських звукосполучень із твердими *н т д л* перед *і*, можна подати таку пораду, як навчитися поправно вимовляти тверді приголосні перед *і*: м'які *н т д л* (тобто в таких словах, як *приніс, дід, тіло, хліб...*) вимовляються так, що кінчик язика спадає до спідніх ясен, а середня частина язика підіймається до піднебіння; вимовляти ж твердо *н т д л* перед *і* (тобто в таких словах, як *ніч, худі, густі, плід...*) ми можемо тільки упираючи кінчик язика в верхні ясна, отже так, як і при вимові складів *ни, ти, ди, ли*. При першій вимові *н т д л* (м'яких) середина язика виринається вгору, при другій (твердих) — до низу. Усе це добре видно в люстрі. Сполучення *ні, ті, ді, лі* з твердими приголосними (я тут буде „середнє“ — див. § 9.) будуть достоту такі, як сполучення *н т д л* кінця слова перед і наступного, напр.: „над Іваном“, „він і вона“ тощо (тут *ді, ні, а не ди, ни!*).

Щодо інших приголосних, то вони звичайно не різняться перед і іншого походження, напр., *рів — рову і рів — реви* і т. ін. Подекуди тільки різняться *с з ц* (у *сік — соку* с твердіше, ніж у *сік — сікти*), але різняться дуже малопомітно, крім тільки тих говорів (захід. - українських), де м'які *с з ц* вимовляються шепеляво.

Додаткові
уваги

§ 11. В іншому українська абетка не потребує особливих уваг, себто в інших випадках треба вимовляти як написано, а зокрема, щоб уник-

нути деяких говіркових ознак і додержуватися чистої літературної вимови й мови, слід пам'ятати:

1. Дзвінкі приголосні перед глухими приголосними, а також давнікі приголосні в визвучі не повинні в вимові переходити на відповідні глухі (тобто *д* на *т*, *з* на *с*, *ж* на *ш...*), напр.: *хлібця, ріжте, дужка, грудка, нігті, суд, ріг* тощо (не слід вимовляти *хліпця...*).

Надто ж треба звернути увагу на *в*, що не тільки ніколи не переходить у *ф*, а перед приголосними та в кінці слів наближається в вимові до *у* нескладового (короткого: *жов-*

тень, довгий, дав, плів і т. ін. (вимовляється майже як жоутень, доугий, дау, пліу... тільки з короткими у). Така вимова, як „Шефченко написаф“ дуже неприємна українському вуху.

У назвуці перед приголосними в часто й переходить у чисте у: *взяв — узяв...*

2. Приголосний р у кінці складу ніколи не буває м'який, чому в таких випадках по р ніколи й не пишеться ь: *косар, тепер, не вір, Харків, ударте, бур (бура)* тощо.

3. Приголосні ж ч ш щ майже ніколи не бувають м'які (про винятки далі), і ь по них не пишеться: *ніч, ріж, їдеш, куц, йорж...* Вимовляти склади *чо, шу, жа...* треба тільки з твердими ч щ ж... і взагалі чисто, напр.: *чотири* (не „че-тири“ або „чъотири“), *щука, часто, щупак, біжать, душать, горища, мішечок, горщечок...*

4. В кінці складу губні б п в м ф ніколи не бувають м'які, і ь по них не пишеться: *голуб, кров, сім, ставте...* Вимовляти губні м'яко і без й у таких словах, як *п'ять, м'ясо, сім'я, в'ялий, в'язати* тощо ніяк не слід (треба тільки так: *п'ять, м'ясо...*).

5. Приголосний ц в українській мові майже завжди м'який; *копиця, праця, лисиць, хлопець, коцюба, двадцять* і т. ін.

6. Звук ф в українській мові подібнується майже виключно тільки в новіших чужомовних словах (*фунт, філософія...*) і не слід його плутати з хв, зокрема не слід вимовляти хв за ф: *хвіст, хвиля, шахва (шаховка), кухва (куховка), Хвастів.*

Про подробиці поправної вимови див. § 114 і далі.

Як сторонній вплив (російської, польської мови), помічаються ще деякі хиби в мові інтелігенції: акання (вимова ненаголошеного о як а, вимова складів *ле, те, не...* в західноєвропейських запозичених словах як *ле, те, не*, скорочення ненаголошених приголосних. Вимова, напр. *колегія* як „калегія“, *абсолютно* як „апсальотно“ (див. § 8), *кабінет* як „кабінет“, *література* як „література“ тощо є просто калічення мови.

ЗВУКОЗМІНИ.

Вступні
уваги

§ 12. У кожній мові у всякий момент її життя помічається багато різних звукозмін. Звукозміни ті надзвичайно різноманітні і часто дуже складні, хоч здебільшого вони відбуваються в точно визначених рядах слів і в певних, точно визначених умовах, тобто бувають правильні й послідовні. З'являються вони в мові в різні часи, і, напр., в сучасній українській мові серед них є такі звукозміни, що були ще в праслов'янській мові, коли української мови ще й не було, є й такі, що з'явилися вже в часи окремішнього життя української мови, при тім серед цих останніх звукозмін є старіші, є й новіші, такі, напр., що їх спостерігаємо тільки в вимові, а не на письмі. Так, кожному ясно, що в словах *брав* — *беру* — *збираю*, *вибору* — *вибір* той самісінський корінь слова (*бр* — *бер* — *бир* — *бор* — *бір*), тільки з різним голосним звуком, що раз-у-раз змінюється і навіть зовсім зникає. Та тут указані тільки такі звукозміни, що зазначаються й на письмі, але коли ж ми пригадаємо, що ненаголошені *и* й *е* в сучасній українській мові майже не розрізняються вимовою (див. § 7), то, виходить, можна ще додати звукозміну *збира'ти* — *зби'раний*, де в *збира'ти* буде дещо інший звук, ніж у *зби'раний*: ненаголошене *и* наближається до *е*, і таким чином можна сказати, що це вже буде середній між ними звук *иє* (приблизно такий звук буде і в слові *беру'*).

Серед цих звукозмін є ще праслов'янська звукозміна (*е* — *и* в *беру* — *вибираю*), є чергування, що виникло в давньоукраїнській мові (*о* — *і* в *вибору* — *вибір*), а таке, як *иє* (або *е* — *иє*) явище ще молодше українське. При тім усі ці звукозміни відбуваються в окремих спеціальних умовах, в окремих рядах слів.

Так само не мало бачимо звукозмін і серед приголосних, як от *вовки* — *вовчик* — *на вовці*, *мету* — *мести* — *насмичувати* — *сміття* і т. ін. Чимало з таких звукозмін ми вже й не відчуваємо за звукозміни, але деякі з них мають велику практичну вагу і от на таких треба спинитися.

о, е — і § 13. Найхарактернішим із чергування голосних у українській мові є чергування о й е з звуком і, як от двора — двір, гора — гір, ластовиння — ластівка, променистий — промінь, семи — сім і т. ін.

Це чергування відбувається в точно визначених умовах, себто це так званий звуковий закон, та тільки він не такий простий, щоб його можна було цілком зрозуміти без знання далекого минулого нашої мови, без історії мови.

Практично найважливіше в цьому чергуванні те, що голосний о або е іноді заступається голосним і, тобто що в деяких формах того самого слова (як гора — гір), або в споріднених коренем словах (як ластовиння — ластівка) знаходимо в українській мові відповідно до о чи е. Тільки це чергування зовсім не того роду, що можна вжити хоч о чи е, хоч і, як хто бажає, а таке, що в певних умовах, в певних розрядах слів та форм звичайно маємо обов'язково о чи е, в других обов'язково і. А до всього цього ще не всяке о й е чергується з і. Так що в усій повності й усіх подробицях цього звукового явища не можна вивчити з практичної граматики чи що, щоб зрозуміти його, треба насамперед спиратися на живу мову, книжка ж тільки допоможе упорядкувати свою мову щодо цього та усвідомитися його: укаже головні правила чергування та відсутності його.

Оці правила ми й наводимо тут.

1. Коли в формах слова або в споріднених словах є чергування о—і, е—і, то і буває у складі закритому, тобто такому, що кінчається приголосним, а о, е в складі відкритому, тобто такому, що не має приголосного по голосному. Під це головне правило підходить величезна маса тих випадків, коли буває чергування.

(Не забуваймо, що н т д л перед і з о тверді).

Приклади:

а) ніс — носа	гуркіт — гуркоту, гурко-
стіл — стола	тати
кінь — коня	кукіль — куколю
біль — болю	хутір — хутора, хutorян-
вибір — вибору	ський
бій — бою, бойовище	сік — соку, соковитий
устрій — устрою	вигін — вигону
спосіб — способу	дім — дому
ніч — ночі	спокій — спокою
гній — гною, угноювати	осінь, осінній — осени
схід — сходу	ячмінь — ячменю

камінь — каменю
папір — паперу, паперовий
попіл, попільнийця — попелу
і багато інших, а також
паслін — пасльону
колір — кольору, кольоровий

лебідь — лебедя, лебединий
леміш — лемеші
постіль — постеля

лід — льоду, льодовий
сім — сьомий (але семи)

б) вільний (порівн. воля)
рідний (порівн. родина)
гіркий (порівн. горе)

божжевільний (порівн. збоже-
воліти)
дрібний (порівн. дробити)
згідний (порівн. згода),

а так само обопільний, осібний, слобідський, свавільний, пізній, кінчати, гілчастий, робітник, керівник, будівник, робітниця, дійниця, гірниця, харківський, робітництво, гірчак, рівач, кінчик, стільчик і т. ін. (у цих і подібних інших словах і буде при всіх відмінах, бо склад заведеді закритий).

в) ніг (родов. множ.) — нога панчів — панчоха

гір — гора

осіб — особа

кіс — коса

слів — слово

бджіл — бджола

чобіт — чоботи

піл — пола

коліс — колесо

ягід — ягода

сіл — село

підків — підкова

решіт — решето

підвід — підвода

пліч — плече і т. ін.

робіт — робота

Від усіх цих і подібних інших слів є й здрібнілі слова, або які інші вивідні, де в закритих складах теж буде і, напр.: ніжка, гірка, кіска, бджілка, пілка, ягідка, робітний, осібний, слівце, підрешітка, плічко і т. ін. Але є слова, що в родовому відмінку множини в них о, є не переходять у і, а буває звичайно це тоді, коли й здрібнілих тощо слів від них нема, напр.: вода—вод, рожка—рож, проба — проб, перепон, установ, постанов, істот, печер, потреб тощо.

Г) сілля, весілля, обіддя, кілля, гілля, підніжжя, перенісся, подвір'я, межигір'я, пір'я тощо, але в іменниках на -ння від дієслів і буває звичайно тільки під наголосом: ході́ння, носі́ння, плеті́ння, вражі́ння і т. ін., а без наголосу -ення: відродже́ння, збі́льшенія, збага́чення і т. ін.

Так само і в таких, як сіллю, нічю, розкі́шню, матір'ю, злі́стю, раді́стю, щирі́стю і т. ін. (від усіх подібних іменників з і в назовному відмінку однини).

Г) овець—вівця, овес—вівса, орел—вірлячий (також і орлячий), око—вічко, вікно, отець—вітчим, вітця (також

і, *отця*), *вісь* — *осі*, *він*, *від*, *вістря*, *віспа*, *вільха*, *вільшаний* й деякі інші (перед початковим і з о неодмінно в).

Але є ще ряд випадків переходу о й е в і в закритих складах, що ми їх уже не зможемо зрозуміти за основним правилом про перехід їх на і в закритих складах; щоб зрозуміти такі випадки чергування, як *міст* — *мосту*, *утікши* — *утекла*, *радістю* — *радости* тощо, де, здається, закритий склад і при о, е і при і, треба знати ще таке: переходять у українській мові старі о й е насправді не геть у всіх закритих складах, а в таких тільки закритих складах, що постали після звикнення особливих глухих звуків (вони колись означувалися знаками ь і ь) в наступному сусідньому складі. Таким чином ми маємо *сніп* із старого *снопъ*, *міст* із старого *мостъ*, *мігши* із старого *могъши*, *пів* із старого *печь*, *радість* із старого *радость* (але *радости* із стар. *радости*), *радістю* із стар. *радостью*, *гість* із стар. *гость*, *гістьми* з стар. *гостьми* (але *гості* з стар. *гости*), *різно* з стар. *розъно* (але *розбити* з стар. *розбити*) і т. ін. От чому й буде:

міг, *мігши*, але *могла*, *могли*, *могти*
ріс, *виріши*, але *росла*, *росло*, *рости*
вів, *вівши*, але *вела*, *вести*
пів, *півши*, але *пекла*, *пекли*, *пекти*
утік, *утікши* але *утекла*, *утекли*, *утекти*
ніс, *нісши*, але *несла*, *несли*, *нести*
плів, *плівши*, але *плела*, *плести*
замів, *замівши*, але *замела*, *замести*

Такий самий наслідок, як від заникання глухих ь і ь, був і від скорочення колишнього звука и в й, отже з старого *бои* вийшло *бій*, *мои* — *мій*, *воина* — *війна* тощо.

2. Є в мові й такі о та е, що хоч вони бувають і в закритих складах, але в і не переходять. Знов же тільки на підставі історії мови ми можемо довідатися про причини того, чого в одних словах о й е чергуються з і, а в других ні. Тут ми тільки вкажемо ті признаки, що по них можна дещо розбиратися в справі.

Не переходять у і:

а) Ті о й е, що можуть випадати: *сон*—*сну*, *пісок*—*піску*, *сніжок*—*сніжку*, *хлопець*—*хлопця*, *роздер*—*драти*, *витер*—*вигру* і т. ін.

Випадним буває е, а не и, отже це треба пам'ятати для правопису, коли змішуються ненаголошені е й и: *праведний*, бо *правда*, *відер*, бо *відро* і т. ін.

б) У групах -ор-..., -ов-..., -ер-..., та -ро-..., -ло-..., -ре-...—між приголосними: *горб*, *вовк*, *смерть*, *кров*, *клоччя*, *хрест* і т. ін.

в) У групах *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-* (це так званий повноголос): *ворог, порох, сторож, ворон, порон, поворот, подорож, жолоб, околот, голод, холод, солод, молот, колос, берег, череп, очерет, веред, перед, серед, через, безсоромний, поворотний, подорожний, необережний, безбережний, посередній і т. ін.*

Тільки як виняток *поріг (пороги), сморід (смороду), моріг (морозу), оборіг (обороги).*

г) Не переходять *о й е в і*, звичайно, і в нових запозичених, як от *Лондон, том, президент, студент і т. ін.*, а також і в запозиченнях із слов'янських мов, у тім числі й із старої слов'янської, як от *закон (закону), народ (хоч і на́рі́д), погром, словник, завод* тощо. Подекуди і в нових словах немає чергування, як от *діловод, хлібороб, основний, дійменник* тощо та майже в усіх на-ення з наголосом перед ним (див. 1 г).

3. Попередні правила на те, коли *о, е* чергуються, а коли ні, іноді порушуються через так звану аналогію. До деякої міри ці порушення бувають послідовні, поширюючись на цілу групу одноманітних слів, де або і з'являється замість *о, е*, там, де за попередніми правилами цього не повинно було б бути, або, навпаки, залишаються *о, е*, там, де треба б бути *і*. Це такі випадки:

а) У багатьох здрібнілих іменниках жіночого й ніякого роду і з *о чи е* з'явилося за вказаним правилом (у закритому складі перед закритими глухими голосними), як от *ніжка, гірка, бджілка, перепілка, кільце* (з слова *коло*) і багато інших, але від цих і таких інших здрібнілих слів пізніше повстали слова вищого ступеня здрібності (з додатковими наростками здрібності), і в них і з *о* або *е* опинилося в відкритому складі: *ніженька, гірочка, бджілонька, маківочка, перепілочка, кілечко, жіночка* і багато інших, при тім це і стало ознакою здрібності і тому перекинулося навіть на такі слова, що в них в основі *-оро-, -оло-, -ере-*, де за правилом 2. не повинно було б бути *і*: *борідка, борідонька, голівка, голівонька, доріжка, доріженька, сторінка, сторінонька, сковорідка, сковорідонька, черідка, черідонька, корівка, корівонька, ворітця, ворітечка і т. ін.* і навіть *слізка, слізонька* (з м'яким *л*), *блішка, брівка, брівонька*, де і з глухих звуків.

Як бачимо, це порушення правила переходу *о, е в і* досить стає і певне, але воно ще дужче стає само правилом, коли взяти на увагу, що всі ці й такі інші слова так само і, а не *о чи е* мають і в родовому відмінку множини: *ніжок* (і в відкритому складі), *гірок, кілець, жінок, а також і ті, що з повноголосом тощо: борід, голів, доріг, воріт, сліз, бліх, брів*. Хоч і не можна сказати, що геть у

всіх без винятку здрібнілих словах на подобу наведених прикладів о й е переходять в і, але можна сказати, і це треба пам'ятати, що коли перехід той є, то він уже буде послідовний: і в здрібнілих, і в родовому множини, коли нема, то нема знов таки там і там (або зовсім нема здрібнілих слів), як ось наприклад:

нога—ніг, ніжка, ніжок, ніжечка
панчота—панчів, панчішка, панчішок, панчішечка
блота—бліт, блішка, блішок
брова—брів, брівка, брівок, брівочка
сльоза—сліз, слізка, слізок, слізенька
роса—ріс, ріска, рісок, рісочка
коло—кіл, кільце, кілець, кілечко
вікно—вікон, віконечко
плесо—пліс, плісце
борона—борін, борінка, борінок, борінонька
перепелиця—перепілка, перепілок, перепілочка
ворота—воріт, ворітця, ворітець, ворітечка

але:

перепона—перепон (інших нема)
проба—проб
оздоба—оздоб
рожа—рож
рогожа—рогож, рогожка
колода—колод, колодка, колодочка
сорожа—сорок
огорожа—огорож
—поворозка, поворозочка
морожа—морок
корона—корон
мережа—мереж, мережка, мережок, мережечка
нагорода—нагород
потреба—потреб
дрова—дров, дровець
корогва—корогов, короговка
сотня—сотень, сотенька і т. ін.

Від слова береза—беріз, берізка, берізок, берізочка, або берез, березка, березочка, але з е, здається, іншого значіння: березка—назва виткої польової й городньої смітної рослини. Від веретено—веретін, веретінце, і веретен, веретенце.

б) Не так послідовно, як у попередній групі слів, в іменниках чоловічого роду з таким наростком, де є випадний голосний, так само з аналогії о й е кореня переходить у відеритому складі в і, часто так само в здрібнілих

словах (але не тільки лише в здрібнілих): *візок* (з аналогії до *візка*, *візком*, *візки* тощо, де перший склад закритий), *дзвінок*, *звіздок*, *кілок*, *стіжок*, *ріжок*, *місток*, *відробіток*, *притічок*, *стілець*, *корінець*, *гребінець*, *камінець*, *сирівець*, *олівець*, *обідець*, *харківець*, *покрівець*, *кінець*, *удівець*, *фахівець*, *верхівець*, *червінець*, *лікоть*, *ніготь*, *кіготь* і багато інших, а з них далі й *дзвіночок*, *звіздочок*, *візочок*...

Тільки коли в здрібнілих іменниках чоловічого роду нема зв'язку з такими здрібнілими, де були б випадні *о* й *е*, то переходу *о*, *е* в *і* не буде: *возик*, *возичок*, *дзвоник*, *хвостик*, *столук*, *лебедик*, *лемешик* і т. ін.

Але й перед випадними *о* чи *е* не завжди *о* й *е* кореня переходить в *і*: *гонець*, але *гінця*, *боєць*, але *бійця*, *творець* і *творця*, *коток* і *котка*, *носок* і *носка*, *урядовець* і *урядовця*, *угодовець*, *службовець*, *народовець* тощо (з наростком *-о'вець* здебільшого так):

в) Через такі словотвори, як *перенісся*, *піднісся*, *узгір'я* тощо, де і виникло з *о* в закритому складі за правилом 1., виникли й інші, де і маємо з повноголосу: *роздоріжся*, *підворіття*, *підборіддя*, *Запоріжся*. Та й тут так само не завжди *і*, а в залежності від інших форм:

доріг—*роздоріжся*
воріт—*підворіття*
борід—*підборіддя*
поріг—*Запоріжся*

але

берег—*побережся*, *надбережся*, *Лівобережся*
полов—*полоття*
зворотній—*вороття*
молов—*молоття*
колос—*колосся*
волос—*волосся* і т. ін.

г) Під впливом таких (правильних) форм, як *переміг*, *приніс*, *утік* тощо (див. 1 г.) виникли й *виволік*, *виволікиши* (але *виволокла*, *виволокти*) *зберіг*, *зберігиши* (але *зберегло*, *зберегти* тощо), *стеріг*, *стерігиши* (але *стерегли*, *стерегти* тощо). Звичайно й усі вивідні від цих дієслів: *заволік*, *поберіг* і т. ін.

У деяких дієсловах навіть я чергується в закритому складі з *і*: *лягти*—*ліг*, *лігиши* (але *лягла*, *лягли...*), *запряти*—*запріг*, *запрігиши* (але *запрягла*, *запрягли...*), *опрятися*—*опрігся*, *опрігилися* (але *опряглася*, *опряглися...*). Тільки не слід цього поширювати на такі дієслова, як *удягти*—*удяг*, *тлягти*—*тляг* і т. ін.

Усі вказані правила на те, коли й які саме о й е переходять у і, коли не переходять, звичайно, не можуть обхопити геть усієї мови, усіх слів і всіх форм їх. У мові є, напр., багато слів і форм, де буває і, що ніколи не чергується з о, е, багато о, е в закритих складах, що ніколи не випадають і т. ін. Деякі з них цілком пояснюються наведеними правилами, деякі зовсім і не стосуються до цих правил. Так, *-ів* у родовому відмінку множини багатьох іменників (*волів, братів, учителів...*), *-ім* у місцевому відмінку однини прикметників чоловічого та ніякого роду (*на гарнім, у тім...*). *-ій* у давальному—місцевому однини прикметників жіночого роду (*білій, у тій...*) завсіди з старих о, е в закритому складі; не тяжко зрозуміти в світлі наведених правил і такі випадки, як *кроков, церков, литовський, московський* (тут о, бо воно ж випадне: *кроква, церква, Литва, Москва*). У цілому ряді закінчень та наросків у закритих складах буває о, е, бо вони з старих глухих (*столом, волом, конем, полем, шапочка, сонечко...*). Іноді випадні з походження о й е (себо ті, що з глухих) не випадають при словозмінах (надто тоді, коли через це стався б важкий для вимови збіг приголосних) *мудрець — мудреця, чебрець — чебрецю, дощ — дощу, тість — тєстя* тощо, але також і *рот — рота, лоб — лоба, мох — м оху* і деякі інші.

Як старовина, підо впливом колишніх записів іноді в прізвизнач заховуються о, е там, де в живій мові і, напр.: *Артемівський* (але село *Артемівка, артемівський, Котляревський* (хоч *кітляр, кітлярів*) тощо.

Нарешті треба знати, що в українській мові це є і, що не чергується з іншими голосними, це те, що вишло з колишнього „*ятя*“: *ліс, у лісі, відро, сім'я, міленький, пісок, дрімати, тріцати, берімо* тощо.

І наостанці слід указати, що є ще і в українській мові і на місці випадного о. Це і буває в приростках: *зібрати* (порівн. *зберу, підігнати* з твердим д (порівн. *піджену*), *розіслати* (порівн. *розстелю*) і т. ін. Це виникло з того, що колись були приростки з о на кінці (*по-, до-*), з ь на кінці (*изь-, подь-*) і зовсім без голосного (*роз-*), і що вони згодом позмішувалися, попереплутувалися. Повинно було б бути, напр., *піймати, спіткнулися, зобрати, зогнувся, розбрали* і т. ін. Тепер же це все поперемишувалося, і ми звичайно кажемо *зібрався, зігнулись, розібрав, підігнув, обізвася, надіб'єш, відіткни, навіть позіхдилися* (у відкритому складі), а проте в певних формах завсіди о: *поспати, потру, помну, погнулись, пождати* тощо. Чимало слів є в українській мові таких, де ще й досі вживають тут то о, то і: *достану і дістану, порвали і пірвали, zostалися і зісталися* тощо. У Західній Україні більше вживають на і, на Наддніпрянщині на о. Так само і в прийменниках: *зо мною і зі мною, набо мною і набі мною, зо Львова і зі Львова* тощо.

е—о

§ 14. Після піднебінних приголосних ж ч ш щ дж й колись зовсім не було голосного о, тільки е (або ь), але в українській мові здавна в певних умовах із е (чи ь) після тих приголосних повстало о. Відбувалося це тільки в певних умовах, а саме тоді, коли далі йшов склад із а о у та и з старого ь, а також коли далі йшов твердий приголосний. Перед м'якими ж приголосними, також перед складами з е й и з старого и — е в о не переходило. Цей закон хоч і порушується іноді з тих чи інших причин, та все ж на багатьох словах і цілих розрядах їх він виявляється дуже послідовно. Так, ми бачимо це не тільки на

таких словах, як *чоловік, шовковий, чого, його, бджола, щока, чоботи тощо, але чепіга, шелестіти, женеш, джв-рело, челядь, жерсть, кашель тощо, а й на словах того самого кореня:*

*чотири—четвертий, четвер
чорний—чернець
шорсткий—шерсть
жонатий—женити, жених
пшоно—пшениця
шостий, шостака—шести, шестеро, шестикутній
вчора, вечора—вечеря, вечеряти
пачоси—чеше*

Дуже ясно видно це й на деяких закінченнях слів:

*дубочок, ostrішок, гайок...—учень, сажень, окравець...
книжок, дочок, копійок...—вишень, стаень...*

У наростках *-ечок, -ечка, -ечко (мішечок, кружечок, книжечка, діжечка, ліжечко і т. ін.)* нема порушення правила, бо ч тепер тверде, а раніше було м'яке.

У деяких словах можна бачити аж потрібне чергування голосних: *і—е й е—о:*

*жінка—жених—жонатий
пшінка—пшениця—пшоно
шість—шести, шестеро—шостий, шостака
вечір—вечеря—вечора
перечіс—чеше—пачоси*

Головніші порушення правила чергування *е—о* по ж ч ш щ дж й такі: а) у дівприкметниках і прикметниках за-всіді буде *-ений*: *кручений, смажений, задущений, відроджений, мащений, угноєний...* (з аналогії до таких, як *ухвалений, зварений* тощо), б) в іменниках жіночого роду на *-ість* за-всіді *-ости* тощо: *свіжости, більшости...* (з аналогії до таких, як *радості...*) Але в прикметниках на *-евий* по ж ч ш щ дж й *е* буде тільки під наголосом: *смушєвий, рожевий, баєвий* тощо (з аналогії до таких, як *вишєний, місцевий* тощо), а без наголосу *-овий*: *грошовий, біржовий, бойовий і т. ін.*

Крім того чимало буває ухилень від основного правила переходу *е в о* через інші аналогії, напр., через вирівнювання форм, як от під впливом форм *щезне, щезнеш..., чеше, чешеш..., жене, женеш* (перед складом із *е*) стали й *щезати, чесати, жену* (перед складом із *а, у*), навпаки, з таких слів, як *чорний, пшоно, жовтий, бджола* (з *о* перед складами з *и*, що вийшло з колишнього *ы, та о, а*) в новотворах *о* залишається і перед м'якими приголосними: *чорнявий,*

чорніти, пионяник, жовтіти, бджоляний, бджолята тощо, а також звичайно і в словозмінах: у пионі, на бджолі...

у — в, і — й тощо § 15. В українській мові часто чергуються назвукові у — в, як от: *уже — вже, удосвіта — вдосвіта, уперед — вперед* і т. ін.

Про споконвічне у в назвці можна сказати, що воно може переходити в в тільки коли буває ненаголошене, а про в споконвічне, що воно може переходити в у, коли стоїть перед приголосними. Це загальні умови чергування їх.

Але зокрема такі слова з рухливим звуком у назвці (у — в) частенько приймають один із них як до кінця попереднього слова: коли попереднє слово має у вивуці приголосний, то й наступне слово починатиметься з голосного, якщо ж у першому там буде голосний, то й друге краще почати з приголосного в, напр.: *наш учитель, ніж устроим, встав удосвіта* тощо, але *наша вчителька, ножа встроим, встали вдосвіта* тощо. Ось іще кілька прикладів: *прийшов учитель до вчителя; як у воду впає; так у нас, як і в вас: в умілого руки не болять*.

Як бачимо, чергування у — в є не що інше, як засіб уникати в мові скупчення приголосних чи голосних. Збігу голосних наша мова майже не знає і при зустрічі їх у сусідніх словах старанно уникає, групи приголосних же хоч і звичайніші в нашій мові, та все ж супроти інших мов цих груп у ній менше, і деяких вона зовсім не знає та й взагалі не любить великих груп з трьох, чотирьох приголосних, надто ще й важких до вимови. Тому то коли замість наведеного прикладу „в умілого руки не болять“ ще можна сказати „у вмілого“ (група *ем* не велика й не важка до вимови), але зовсім недобре було б „у умілого“ (група голосних, зовсім незвична в українській мові), недобре й „в вмілого“.

Не слід тільки зловживати ці чисто вимовні умови чергування у — в і поширювати їх на те, на що поширювати не можна. Так, міркування про важкі групи приголосних тощо при збігові слів недоречні, коли поміж тими словами є розділовий знак або хоч і без розділового знаку між ними павза (зупинка в вимові). У цих випадках цілком можливі й незвичайні групи голосних чи приголосних, бо це ж не будуть вимовні групи.

Словом наведені умови чергування у — в у силі тільки при тісній, суцільній вимові слів.

Зокрема в віршах поети раз-у-раз поступаються групами голосних чи приголосних перед вимогами ритму, раз-у-раз підпорядковуючи цьому останньому вимоги уникати збігу звуків, як от (коли між словами прийменник у або в, то треба звертати увагу й на початковий звук наступного слова):

*Замість квіток шаблі, списи
Виблизують в долині... (П. Тич.)*

Вітер в гаї нагинає

Лозу і тополю. (Т. Шевч.)

Шубовсть в воду!... Попід льодом

Геть загуркотіло. (Т. Шевч.)

І з криком в небо устает

Новий псалом залізу. (П. Тич.)

Пташки у ірій одлітають. (О. Олесь)

Крім того всього у запозичених із інших мов словах і взагалі в чужомовних словах не буває чергування у—в: *скінчила університет, на Уралі, намалював Врубель.*

Та й деякі українські слова вживаються або тільки з в у назвуці, або тільки з у, напр.: *вправа* (музичні *вправи*, музичних *вправ*, без *вправ* і т. ін.), але *управа* (міська *управа*, залізнична *управа* і т. ін.), *вдача*, *влада*, *вплив*, але *уряд*, *угруповання*. Також звичайно *Україна*.

У тих самісіньких умовах, що для у—в, чергується й назвукове і з й у деяких, правда, тільки словах головним чином народнього походження: *над Іваном—до Івана, він іде—вони йдуть, брат і сестра—вона й він, вона й я* тощо. Почасти і (ненаголошене) у назвуці зовсім відпало (*грати*, *голка* тощо), почасти з'явилося там, де раніше його й не було (*ірве, ілле* тощо), але умови всього того ті самі, що й при чергуванні у—в, напр.: *вода лле—дощ ілле, така мла—тут імла, вона рвала—він ірве, хто ще—хтось іще, стовп ізігнувся* і т. ін. (див. іще § 13_{зг}).

У наслідок усього цього в українській мові не розрізняються приєменники й приростки у та в, а також із та з, і вживання того чи того з них залежить від указаних причин чергування, напр.: *був у хаті—були в Одесі, вийшов у люди—вийшли в люди, сестра з нею—брат із братом, він убитий—його вбито, зірждок убитий—зірждки вбиті* і т. ін.

Як бачимо, засоби звукового сполучування слів, себто засоби на те, щоб усувати небажане звукосполучення і утворювати бажане, в українській мові надзвичайно різноманітні. З звукового погляду наша мова дуже гнучка і легка до віршування.

Але наведені чергування звуків далеко не вичерпують евфонічних (евфонія—доброзвучність) засобів її. Є ще ціла низка можливостей по потребі хоч додавати голосний, хоч усувати його, а іноді навіть і два. Так, із приєменника-приростка у—в постали *ув і уві* тощо, як от, напр., *ув Оксани, уві сні, на віщо, у віщо* (віщо—що). *ув, вв, в, уві, ві* як до потреби можна вжити, напр., в таких словах: *увійти—ввійти—війти, увігнати—ввігнати—вігнати, увесь—весь—всє, уві сні—всі сні—ві сні* тощо.

У назвуці ж у цілій низці випадків можуть відпадати голосні як ось:

1) Частка -ся в дієсловах в українській мові може скорочуватися в -сь дуже широко — не тільки після голосних, як *беруся — берусь, гребтисся — гребтись...*, а навіть і після приголосних б в м п, г к, л н р, й: *грібсь, наживсь, дамсь, не товпсь, опрігсь, визвольсь, посуньсь, підперсь, не гайсь...* і навіть зрідка й після інших: *не сербсь*. Чергування *ся—сь* в дієсловах спричинилось до того, що почасти й у займенників є воно: *якийсь — якийся, чийсь — чийся* тощо.

2) Ненаголошене закінчення дієйменників -ти після голосних може скорочуватися в -ть (*брать, купать...*); закінчення 1. особи множини дієслів дійсного способу -мо може скорочуватися на -м (*купим, ідем...*, тільки не слід скорочувати тих дієслів, де при скороченні перед м стало б наголошене *и — сидимь, летимь...*); ненаголошене закінчення є після а, я в 3. особі однини дієслів дійсного способу може відпадати (*пита, гуля*, також прислівник *немає, нема*). Але всі ці скорочення можуть мати місце тільки в віршах, де вони справді дуже полегшують віршування, у звичайній же мові їх треба уникати.

3) Навпаки, звичайне тепер закінчення 2. особи множини наказового способу дієслів -ть після голосних може бути в формі -те (*ідите, беріте...*), як також і звичайне закінчення прикметників ніякого й жіночого роду однини назовного й знахідного відмінку та назовного відмінку множини може бути ніби в подвоєному вигляді (*білее, білая, білую, білій...*) Але ці старіші повні форми закінчень мають певне стилістичне значіння архайзмів (старовинних виразів) і тому доречно можуть бути в поважній, урочистій мові або в піснях, як от у Шевченка: „Поховайте, та вставайте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю волю окропіте.“ „Не всі тії та сади цвітуть...“ (Нар. піс.) Проте займенники *тая, тее, тую, цее, цяя...* вживаються і в прозовій мові.

4) У прислівниках 2. ступеня -іше може скорочуватися в -іш: *чорніш, видніш, миліш, гарніш...* і навіть *більш, менш, гірш, дальш* тощо.

Буває випадання голосних або додавання їх і в деяких інших незмінних словах, як от *тута — тут, хоча — хоч, чому — чом, мше — мши, відтіля — відтіль, тепер — тепер*.

Але щодо часток *же і би і їх* скорочень *ж і б*, то треба сказати, що умови відпадання в них *е й и* цілком точно визначені: *ж і б* будуть завжди після слів, що кінчаються голосним, а *же і би* після слів на приголосний: *вони ж, ми б, щоб там не трапилось, хоча б і хто і т. ін.*, але *він би, такий же і т. ін.* Вживати *же і би* після слів на голосний не слід (крім тільки *ніжсе й ніби*).

У народній українській мові є ще один засіб уникати збігу голосних, а саме відпадання назвукового *о* слова після визвукового голосного попереднього слова, тісно зв'язаного, звичайно, з тим першим словом: *Нема мені одрадоньки ні д отця, ні д ньеньки* (д=од), *на дин день* (дин=один) тощо. Але в поетів це трапляється, на жаль, дуже рідко, в звичайній же літературній мові і зовсім ні.

До засобів уникати збігу голосних належить і поява в між ними, зокрема у початку слів перед голосним. Але в літературній мові ці останні слова звичайно вживаються незалежно від кінця попереднього слова чи що то з в, то без нього, при тім послідовно в пишеться перед корінним (звичайно наголошеним) у: *вулиця, вус, вулик, вудка, вуж, вузько, вузол, вухо, вуста, вуздечка*, але перед простковим у ніколи не пишеться: *усміх, урвище, устрій, узбіч* тощо.

§ 16. У декотрих групах дієслів зберігається, а подекуди й поширюється на інші дієслова, старе чергування корінних голосних звуків. Чергуються різні голосні і різно, але в однакових умовах,

Чергування
в дієсловах

а саме: корінні голосні переходять на інші тоді, коли дієслова протяжного значіння переходять на дієслова наворотного значіння тощо (докладно про ці значіння див. у § 85).

Таких чергувань кілька розрядів.

1. Невипадне е в протяжних тощо — і в наворотних тощо:

летіти (лечу, летиш..., по- летіти, вилетіти, нале- тіти...)	— літати (літаю, літаєш..., залітати, повилітати, налітати...)
текти (течу, течеш..., тек- ла, текли..., утекти, ви- текти, потекти...)	— тікати (тікаю, тікаєш..., утікати, витікати, по- натікати...)
(ви)гребти (гребу, гребеш..., нагребти, загребти, по- гребти..., нагребений...)	— вигрібати (вигрібаю, ви- грібаєш..., нагрібати, за- грібати, повигрібати..., повигребаний...)
(за)мести (мету, метеш..., намести, вимести, під- мести..., заметений...)	— замітати (замітаю, замі- таєш..., вимітати, по- намітати..., понаміта- ний...)
застебнути (застебну, за- стебнеш..., розстебнути- ся..., застебнений...)	— застібати (застібаю, за- стібаєш..., розстібати- ся..., позастібаний...)
(на)пекти (печу, печеш..., пекла..., випекти, попек- ти..., напечений...)	— напікати (напікаю, напі- каєш..., випікати, пона- пікати..., понапиканий...)
наректи (наречу, наре- чеш..., нарекла..., вирек- ти, проректи...)	— нарікати (нарікаю, нарі- каєш..., вирікати, про- рікати...)
(при)щепити (щеплю, ще- пиш..., защепити, поще- пити..., прищеплений...)	— прищіпати (прищіпаю, при- щіпаєш..., защіпати, по- нащіпати..., прищіпа- ний...)
(на)шептати (шепчу, шеп- чеш..., пошептати, ви- шептати...)	— нашіптувати (нашіптую, нашіптуєш..., вишіпту- вати, понашіптувати...)
(ви)плескати (плещу, пле- щеш..., поплескати, на- плескати...)	— випліскувати (випліскую, випліскуєш..., напліску- вати, повипліскувати...)
причепити (причеплю, при- чепиш..., начепити, поче- пити..., причеплений...)	— (при)чіпати і (при)чіпля- ти (чіпаю, чіпаєш..., чіп- ляю, чіпляєш..., начіпати, начіплювати, поперечі- пати, поперечіпляти..., поперечіплювати...)

- вкоренити (вкореню, вкорениш..., викоренити, закоренитися..., викоренений...)
- (за)чесати (чесу, чешеш..., начесати, перечесати..., причесаний...)
- (за)тесати (тешу, тешеш..., витесати, натесати..., витесаний...)
- (ви)шкребти (шкребу, шкребеш..., нашкребти, пошкребти..., вишкребений...)
- (по)трепати (трепаю, трепавеш..., і треплю, треплеш..., натрепати, витрепати..., потрепаний...)
- (по)чекати (чекаю, чекавеш..., зачекати, вичекати...)
- (на)бріхати (брешу, брешеш..., вибріхати, збріхати...)
- (за)стерегти (стережу, стережеш..., стерегла..., стеріг—ДІВ. § 13_{зг}, спостерегти, настерегти...)
- (з)берегти (бережу, бережеш..., берегли..., беріг—ДІВ. § 13_{зг}, поберегти, оберегти...)
- підперезати (підперезу, підперезеш..., оперезати, розперезатись...)
- стріляти і стріляти (стрілю, стрілиш... і стрілю, стрілиш... стрільнути, вистріляти... і вистріляти, стрільнути...)
- вкоріняти (вкоріню, вкорінюєш..., викорінювати, повикорінювати, повикорінюваний...)
- зачісувати (зачісую, зачісуєш..., вичісувати, позачісуваний...)
- затісувати (затісую, затісуєш..., перетісувати, понатісувати..., повитісуваний...)
- вишкрібати (вишкрібаю, вишкрібаєш..., навишкрібати, повишкрібати..., повишкрібувано...)
- потріпувати (потріплю, потріпуєш..., понатріпувати..., потріпуваний...)
- очікувати (очікую, очікуєш...)
- набріхувати (набріхую, набріхуєш..., вибріхувати, понабріхувати...)
- застерігати (застерігаю, застерігаєш..., спостерігати...)
- зберігати (зберігаю, зберігаєш..., оберігати, позберігати...)
- підперізувати (підперіжуюсь, підперіжуєш..., розперізуватися, порозперізуватися...)
- стріляти (стріляю, стріляєш... розстрілювати, понастрілювати...)

І навіть два дієслова з основним -оло-:

- (ви)волокати (волочу, волочеш..., волокла..., волік — виволікати (виволікаю, виволікаєш..., зволікати, по-

- ДІВ. § 13_г, *наволокти, виволокати...*
поволокти...
 (ви)полоскати (полощу, по- — виполіскувати (виполіскую,
 лощеш..., сполоскати, по- виполіскуєш..., повиполі-
 полоскати...) скувати...)

Але немає чергування в дієсловах з -ер- між приголосними: *виверчувати, затверджувати, перевершувати, вищерблювати* тощо.

Є ще чергування в одному дієслові з и: *сидіти — сидати*, але не слід його переносити на інші, як от *кипіти — закипати, зачинити — зачиняти* тощо.

І навпаки, не слід уносити и в дієслова з основним і: *прискіпатися, прискіпуватися*.

2. Випадне е в протяжних тощо — и в наворотних тощо:

- (ви)брати (беру, береш..., — вибирати (вибираю, виби-
 набрати, побрати...) раєш..., забирати, пере-
 бирати, позабирати...)
 (по)прати (перу, переш..., — попірати (попіраю, попи-
 випрати, напати, за- раєш..., випрати, пови-
 перти...) пирати...)
 (у)мерти (мру, мреш..., по- — умирати (умираю, умира-
 мерти...) єш..., вимирати, попере-
 мирати...)

Так само і *видерти — видирати, потерти — потирати, розжерти — розжирати, вижсинати (женці), проклинати (жлену), напинати (пну), вистилати (стелю), розтина-ти* тощо.

3. о в протяжних тощо — а в наворотних тощо:

- гонити (гоню, гониш..., ви- — ганяти (ганяю, ганяєш...,
 гонити, нагонити..., го- виганяти, переганяти...)
 нений...)
 ломити (ломлю, ломиш..., — ламати (ламаю, ламаєш...,
 зламити, вломити, пере- наламати, виламувати,
 ломлювати..., зломле- поніламувати..., лама-
 ний...) ний, повиламуваний...)
 (з)могти (можу, можеш..., — змагати (змагаю, змага-
 могли... ДІВ. § 13_г, пе- єш..., вимагати, намага-
 ремогти, допомогти..., пе- тись...)
 реможений...)
 котити (кочу, котиш..., — качати (качаю, качаєш...,
 викотити, накочувати, викачати, позакачува-

поко́тити, позако́чува- ти..., нако́чений...)	ти..., позака́чуваний...)
зско́чити (зско́чу, зско- чиш..., переско́чити, ви- ско́чити...)	— ска́кати (ска́каю, ска́ка- еш..., виска́кувати, повід- ска́кувати...)
(в)хо́пити (хо́плю, хо́пиш..., похо́пити, захо́пити..., захо́плюватися..., вхо́- лений...)	— ха́пати (ха́паю, ха́паеш..., наха́пати, наха́пувати..., ха́паний...)
кло́нити (кло́ню, кло́ниш..., покло́нитися, вкло́нити- ся..., покло́нятися...)	— кла́нятися (кла́няюся, кла- няєшся..., накла́нятися, попокла́нятися...)

Як бачимо, в цій групі зміна голосного іноді в'яжеться з зміною й значінням дієслова (крім значіння наворотності — протяжності). Тим то тут і немає повної послідовності чергування.

До цієї ж групи належить і *проводити* (*проводжати, вівпровадити*) — *провадити* (*випроваджувати, вівпровади-ти, запроваджувати...*)

Але в інших дієсловах із голосним *о* у корені чергування немає, отже: *вимовляти, мовляти, потопати, дого-ряти, прощати, випрошувати, вирощувати, заспокоюва-ти, договорювати.*

4. *е* в протяжних — *о* в наворотних:

нести (несу, несе..., несла..., ніс — див. § 13, принести, занести...)	— носити (ношу, носиш..., приносити, повиношувати...)
везти (везу, везеш..., вез- ла..., віз, звезти, перевез- ти...)	— возити (возжу, возиш..., на- вбзїти, понаво'зити...)

а так само *вести* — *водити, брести* — *бродити* і деякі інші.

Інші чергування або мало поширені, як от напр., *лізти* — *лазити* (*і* — *а*), *пливти* — *плавати* (*и* — *а*), або вже тепер не визначають протяжності й наворотності дієслів, як от *сісти* — *садити, липнути* — *ліпити, висіти* — *ві-шати, трясти* — *трусити.*

а з о

§ 17. У деяких поодиноких словах здавна старе *о* перейшло на *а* (це буває головним чином перед постійно наголошеним *а* наступного складу): *багатий* (це слово того самого кореня, що й *убогий*), *багато, ба-гацько, багатир, гарячий* (*горїти*), *гарячка, гаразд, кажан, калач, калачики, качан, хазяїн, халява, чабан, ганчар, ка-латати, монастир, паламар, шаравари, каламутний, шкаралупа, шкаралупа.*

Але не слід поширювати цього на такі слова, як *поганий, корявий, ногавиці*.

ри, ли § 18. Так само в деяких словах знаходимо *ри*, *ли* (головним чином у постійно відкритих складах відповідно до *ро, ре, ло, ле* в складах закритих): *блищати, блискавка, блискавиця, глитати, глитай, гримати, гриміти, дригати, стриміти, дрижати, дрижаки, здригнутися, кривавий, кришити, крихта, кришка, стрижень, тривати, стривати (= підождати), тривога, тривожитися, тримати, христитися, хрищений, чорнобривий, чорнобривка*.

Але *кров, крові, крівця, хрест, хреста, хрестик...*, *брова, хребет*.

Не слід тільки цих слів плутати з такими словами, де *рі, лі*: *тріщати, витріщити, розхристаний, уздріти, перебріхувати*.

Подвоєння приголосних § 19. Довгі приголосні, означувані на письмі звичайно двома літерами, в українській мові досить поширені, як от *причинна* (порівн. *причина*), *у судді* (порівн. *у суді*), *оббутися* (порівн. *обутися*), *в картоплинні* (порівн. *в картоплині*), *завважити* (порівн. *заважити*) і т. ін. Здебільшого довгі приголосні (на письмі подвоєні) повстали з коротких звичайних приголосних і з'являються вони в точно визначених умовах. Найголовніші випадки, коли в українській мові бувають довгі приголосні, такі:

1. Між голосними приголосний здовжується, коли за ним був колись *ь*: *життя* (колись „житьє“), *зілля* (порівн. *зело*), *весілля, знання, бобовиння, ходіння, волосся, безладдя, мотуззя, збіжжя, клоччя, піддашися...*; *сіллю* (порівн. *солю*), *тінню, міддю, мазю, нічю, розкішню; суддя, стаття, рілля, браття, Ілля*. В одному слові в назвуці: *ляю, лється...* (*іллю, іллється...*, також *ляти, лляє...*).

Таким чином із наведеного правила вже ясно, що в таких самісіньких, як наведені, словах подвоєння не буде, коли поруч в другий приголосний: *листя, пересердя, підзамчя, у щасті, старістю, смертю, харцю, нехворощю* (себто *нехворощю*) і т. ін. Так само не буде й на кінці: *питань, облич...*

Зовсім не подвоюються в таких, як указано, випадках, губні приголосні (*б п в м*) та *р*: *безголов'я, струп'я, безхліб'я, пір'я, кров'ю, любов'ю, матір'ю* і т. ін., але треба пам'ятати, що коли *р* у таких випадках іде після приголосного, то апострофа не треба ставити (бо тут і вимова того не вимагає): *повітря, вістря*.

Само собою зрозуміло, що коли від таких слів повстають нові вивідні слова, то в них подвоєння зберігається: *гіллястий, життєпис, платтячко...*, але *пір'ячко, м'стячко...*

Не слід тільки подвоювати приголосних у нових запозиченнях такого роду, як *Вальян, барельєф, Мольєр* тощо.

2. Коли збігаються однакові приголосні приростка й кореня, або кореня й наростка чи закінчення: *оббити, піддержати, роззброєний, ззаду, заввишки, нісся, ознайомлю* тощо.

Зокрема чимало слів є, де корінь чи пеня кінчається на н, а далі йде наросток *-ний, -ній, -ник, -ниця*: *сон — сонний, ранній, осінній, причинний, невпинний, винний, безвинний, повинний, годинник, кінний, старовинний, письменний, баштанник* і багато інших.

Але не слід писати подвоєних приголосних у таких випадках, як *от отой, оцей, отут, отак, отам, отепер, ото-ді*, бо інше значіння мають такі написи, як *от той, от цей, от тут* тощо (порівн. „Отой чоловік гарний“ і „От той чоловік і каже“).

3. У наросткові *-енний* у збільшених прикметниках: *здоровенний, страшенний, силенний, численний* тощо, а також із аналогії до них і в деяких прикметниках дієприкметникового походження, як *от незліченний, незчислений, нескінченний, невблаганний, недозволений, спасений* тощо.

Тільки ж у звичайних дієприкметниках ніколи не слід писати подвоєного н: *роблений, казаний, писаний, заборгований (заборгованість)* тощо і так само в прикметниках із них (із іншим наголосом): *пече'ний, варе'ний, коха'ний, свяче'ний...* і вивідних іменниках: *вареник, мученик, кришеник...*

Таким чином, беручи на увагу попереднє правило (2.), треба розрізняти словотвори прикметникового і дієприкметникового характеру:

неприпинний — неприпинений
заборонний — заборонений
змінний — змінений
охоронний — охоронений
причинний — причинений тощо.

4. Дуже зрідка буває подвоєння в окремих словах (не в певних рядах), як *от ссати, вєсь, оваа, Ганна, панна, манна, ванна, бонна, вілла, тонна* (але в чужих словах звичайно подвоєння не зберігається: *кляса, територія* і т. ін. — див. § 128).

Про такі, як *Туреччина, гайдамаччина, доччин* — див. § 22.

§ 20. Приголосні г к х перед звуком і змінюються на з ц с, а перед е та и, а також перед колишнім ь, що або перейшов в е—о, або зник (див. §§ 13, 14), змінюються на ж ч ш. Зміни ці старі і зберігаються в українській мові в повній мірі, напр.:

книга — у книзі — книжечка, книжка
рука — в руці — ручиця, ручка
яблуко — на яблуці — яблучко
книжка — у книжці — книжечка, книжечок
дух — на душі — душити, душно
рибалка — рибалці — рибалчин, рибалчити
жінка — жінці — жінчин
дочка — дочці — доччин
квітка — квітці — квітчин, квітчастий
Кочерга — Кочерзі — Кочержин, кочержилно
Гуска — Гусці — Гусчин
Наталка — Наталці — Наталчин
Мотузка — Мотузці — Мотузчин
Терпелиха — Терпелисі — Терпелишин

кк в чужих словах у таких випадках дає цц: Мекка — Мецці.

Треба запам'ятати, що перед наростком -ин г к х неодмінно переходять у з ц с. Але ц залишається незмінним: царицина копійка (Шевченко), Острияницина могила (теж), як також і перед е: робітнице...

Усі наведені й подібні інші приклади переходу г к х на ж ч ш перед и стосуються лише тих випадків, коли те и походить із старого і, коли ж воно походить із старого голосного ы, то тоді перед ним г к х не змінюються: ноги, вовки, мухи і т. ін. Отже, напр., прикметники одного кореня безрукий і ручий колись були з різними закінченнями (-ый і -ий). У світлі історії зрозумілі й такі сполучення, як кіт, таір, гір (див. § 13), також такі, тугі, глухі, таке, туге, глухе... (і та е з старого ыъ та ое). Пізніше повстали сполучення й гі, ге тощо в таких випадках, як тугиший, тугенький, м'якіший, м'якенький... в аналогії до старіший, старенький, біліший, біленький тощо. Цікаво відзначити, що в здрібнілих прикметниках із наростковим и (а не основним) це останнє в ч переходить: широкий — широченький, глибокий — глибоченький і т. ін.

§ 21. Деякі приголосні перед наростками -ство і-ський сами змінюються, змінюючи при цім і наростки.

1. г ж з + -ство, -ський зливаються в -зтво, зький: убогий — убозтво, Прага — празький, Рига — ризький, порог — запорізький, паризький, киргизький, кавказький, французький тощо.

2. к ч ць + -ство, -ський зливаються в -цтво, -цький: козак — козацтво, козацький, грецький, ткацтво, гадяцький (Гадяче), прилуцький (Прилука) тощо.

3. **х ш с + -ство, -ський** зливаються в **-ство, -ський**; *птаx — птаство, волóх — волоський, чex — чеський, товариський, наш — наський, руський, перський, підляський, поліський, ляський (лях) тощо.*

Інші приголосні перед наростками **-ство, -ський** на письмі зберігаються, як також і наростки: *братство, братський, студентство, президентський, агентство, інтелігентський, марксистський, фашистський, людський, шведський тощо.*

У рідко вживаних чужоземних словах також і **х, ш** тощо не змінюються, напр.: *цюріхський, шахський.*

§ 22. Перед звуком **ч** приголосні змінюються так:

1. **г з** на **ж**: *Водолага (водолазський) — Водолаженко, показати — показчик, брязкати — бряжчати, дзизкати — дзижчати тощо.*

2. **к ц** на **ч**: *турок (турецький) — Туреччина, козаччина, гайдамаччина, чумаччина, Німеччина, Хмельниччина тощо.*

3. **х с** на **ш** (пишеться тоді **щ**): *воло'х (волоський) — Волощина, колесо — коліща, пісок — піщина, піщаний, ліс — ліщина, поліщук, миска — мищина, щастя, щасливий, нащадок тощо.*

Інші приголосні перед **ч** на письмі зберігаються: *Шведчина, шляхетчина, братчик, квітчастий, тітчин, невістчин, тчу тощо.*

2. ступ.
прикмет-
ників

§ 23. У другому ступені прикметників (прислівників), коли до пня додається наросток **-ший**, то деякі приголосні перед наростком змінюються, змінюючи й приголосний наростка:

з + -ший дає **-жчий**, напр., *нижчий, вужчий*
с + -ший дає **-щий**, напр., *кращий, вищий.*

Усі інші приголосні перед **-ший** на письмі зберігаються: *солодший, дорогий, швидкий, багатий, тонкий, м'якший тощо.*

Такі самі групи приголосних будуть і в дієсловах: *вужчати, кращати, м'яжшати, багатшати тощо* та в тих іменниках, що походять від дієслів із пнями 2. ступеня прикметників: *збільшення (від збільшити), погіршення (від погіршити), зменшення (від зменшити), пом'якшення (від пом'якшити), але*

подовження, бо подовжити
скорочення, бо скоротити
поглиблення, бо поглибити
здешевлення, бо здешевити і т. ін.

Таким чином подекуди дієслова походять від пнів 1. й 2. ступенів того самого прикметника, отже треба й розрізняти, напр.: *нагірчити* (від *гіркий*) і *погіршити* (від *гірший*), *витончити* (від *тонкий*) і *стонити* (від *тонший*).

чи — ши
§ 24. Перед *н* треба писати *ч*, коли воно походить із *к ч ц*: *вічний* (вік), *безпечний* (безпе́ка), *сагайдачний* (сагайда́к), *вдячний* (дя́жа), *зручний* (ру́ка), *наочний* (о́ко), *помічний* (по́міч), *пшеничний* (пшени́ця), *безконечний*, *ячний* тощо.

Але *ш у рушниця*, *мірошник*, *соляшник* (со́няшний), *яшня*, *сердешний* та в усіх прислівникових прикметниках: *вранці* — *вранішній*, *торік* — *торішній*, *тутечки* — *тутешний* тощо.

д — дж
т — ч...
в дієслов. особі однини
§ 25. У тих дієсловах, що в 3. особі множини дійсного способу мають закінчення *-ять*, у 1. особі однини

д змінюється на дж			
т	„	„	ч
з	„	„	ж
с	„	„	ш
ст	„	„	щ
зд	„	„	ждж:

ходити — *ходжу*, *вертіти* — *верчу*, *возити* — *вожу*, *носити* — *ношу*, *пустити* — *пущу*, *їздити* — *їжджу*..., а також у дівприкметниках та в вивідних дієсловах: *полагоджений* (полагодити), *кручений*, *вожений* (возити), *прошений*, *вишуканий*, *виїжджений*..., *принаджувати*, *саджати* тощо.

Коли у віддієслівних іменниках перед *-ня* буде голосний *е* (а не *і*), наведена тут звукозміна обов'язкова: *відродження*, *відношення* тощо.

Не слід плутати звукозміни *д — дж* з звукозміною *г — ж*: *ходити* — *ходжу*, *розходження*, але *напруга* — *напружусь*, *напруження*, *могти* — *переможений* тощо. До речі сказати, в дієсловах із основою на *г* к ці останні змінюються на *ж ч* в усіх особах дійсного способу: *могти* — *можу*, *можуть*, *пекти* — *печу*, *печуть* і т. ін., як також і в наказовому способі: *поможі*, *поможіть*, *ляж*, *печи* і т. ін.

ж ч ш і т
перед ц
§ 26. Приголосні *ж ч ш і т* перед *ц* змінюються тільки в вимові, але на письмі зберігаються: *запорожець* — *запорожця* (вимовл. „запорозьця“), *переможець* — *переможці*, *книжка* — *у книжці*, *дочка* — *дочці* (вимовл. „доцьці“), *юшка* — *у юшці* (вимовл. „у юсьці“), *квітка* — *квітці* (вимовл. „квіцьці“), *братця*, *долітце*, *пелюстка* — *пелюстці* і т. ін.

-ся після
приголосн.

§ 27. У закінченнях дієслів частка -ся після деяких приголосних хоч і впливає на їх вимову, а подекуди й сама змінюється, проте на письмі вона просто додається до закінчення дієслова: *обріж — обріжся* (вимовл. „обрізься“), *мороч — морочся* (вимовл. „мороцься“), *береж — бережся* (вимовл. „бересься“), *сидить — сидиться* (вимовл. „сидицьця“), *пасуть — пасуться* (вимовл. „пасуцьця“), *морщ — морщся* і т. ін.

Дзвінки —
глухі при-
голосні

§ 28. При збігові приголосних у середині слова глухі перед дзвінками в вимові сами стають дзвінками, але на письмі їх не слід зміняти, напр.: *боротьба* (вимовл. „бородьба“), бо *бороти*, *волочба* (вимовл. „володжба“), бо *волочити*, *вокзал* (вимовл. „воґзал“), *анекдота* (вимовл. „анегдота“) тощо.

Тим паче зберігаються дзвінки перед глухими, бо вони й у мові звичайно дзвінки: *нігті, кігті, дігтяр, легкий, вогкий, надхнути, надхнений, зідхання, жердка* й інші.

Випад
приголосн.

§ 29. При збігові приголосних ждн, зтн, стн зубні д т випадають: *тижня* (порівн. *тиж-день*), *пісний* (порівн. *піст*), *празник, борозна, кожний, чесний, капосний, напасник, пропасниця, власний, звісний, вісник, існувати, нещасний, персня, корисний, первісний, кількісний, якісний* і т. ін.

Винятково шістнадцять.

Так само й т випадає в групі стл та л у групі сян: *щасливий* (порівн. *щастя, щастити*), *зависливий, жалісливий, розіслати* (розстелю), хоч і не завсіди, бо *пестливий, кістлявий, Естляндія* тощо, *масний* (порівн. *масло*), *умисний, навмисне*.

Приголосні в
прийменни-
ках—прирост-
ках

§ 30. З усіх приростків української мови тільки з- (із-) чергується на письмі з с- (іс-) а саме с- (іс-) буває перед к п т х: *казати, справити, стиха, схитрувати, схил, іспит* тощо, а перед усіма іншими приголосними з- (із-) не змінюється на письмі: *збити, зжамитися, зчистити, зчідити, зшити, зсадити, зцулитися, зформувати* і т. ін. (про вимову їх див. § 118).

Тільки в складних прийменниках, коли з- пишеться з рискою, він не міняється на с-: *з-поміж, з-посеред, з-поперед, з-понад* тощо.

Усі інші приростки, як от *без-, роз-, від-* (рідше *од-*), *над-* тощо перед геть усіма приголосними на письмі ніколи не змінюються: *безперестань, безталанний, розпитати, розкішний, безхліб'я, відти, відси, звідкіля, відсіля відколи, міжпартійний* і т. ін.

Прийменники всі, отже й з (із), ніколи не змінюються на письмі: *з поля, із тобою, без потреби* і т. ін. (про вимову див. § 118).

§ 31. Уживання на письмі знака м'якшення Знак м'якшення (ь) в українській мові не завжди виправдується вимовою, як також і навпаки—його іноді бракує на письмі там, де жива вимова приголосного перед іншим приголосним ніби його вимагає.

Отже треба запам'ятати поперше ті сумнівні випадки, коли ь треба ставити, а подруге ті сумнівні випадки, коли ь не слід писати.

1. Знак м'якшення пишеться після л перед іншим приголосним (тільки не між двома л) майже в усіх українських словах за винятком тільки групи лл (лч, лц) та лн, отже не тільки в таких випадках, де л вимовляється м'яко, як *гультай, рибацький, пальця, цегельня* і т. ін., а й у таких, де воно вимовляється інак, як от *пальцем, кільце, невільник, більший, пальчик, ковальчук, недбальство, вільний, загальний, щільно...* (див. § 9).

Щодо відсутності ж ь у групі лн, то це буває тільки в наростках *-ално, -илно: пужално, істичилно, грабилно* і т. ін. (де така самісінька вимова, як і в *сильно, щільно, тощо*), а далі і *на заступилні...*

Через донедавно неусталеність нашого правопису, а також і не завжди добру літературну вимову треба вказати на ще деякі ряди, коли треба ставити ь:

а) У закінченнях *-ський, -цький, -зький, -сько* (і вивідних: *-ськість, -цькізм...*): *сільський, селянський, козацький, близький, видовисько* і т. ін. Тільки в декількох словах пишемо *-зний, -сний*, де й вимова інак: *боязкий, баский, різкий, дерзкий, в'язкий, жаско, порський, гризкий*.

б) У родовому відмінку множини іменників жіночого роду м'якої відміни: *пісень, Лубень, вишень...* (але не після р).

в) Після ц: *комсомолец, робітниця, кілець* і т. ін.

г) У дієсловах, як *принось, злязьте, тратьте, не сердься, виносься, сидить, беруть, беруться* і т. ін.

2. Знак м'якшення звичайно не пишеться поміж пом'якшеними приголосними (крім тільки л—див. 1. та тих випадків, що зазначені в 3.) і взагалі поміж приголосними, коли за ними йдуть я ю є і ь: *слід, світ, свято, стягти, злякались, дня, кість, сонця, пізно, молодця, кінський, життя, волосся, гілля, лється* і т. ін. (вимовл. „свѣт“...).

Знов же слід указати ще деякі випадки, коли ь не пишеться:

а) Після губних (б п в м), піднебінних (ш ч ж щ) і р (див. § 11).

б) Після н перед ж ч ш щ та -ство: *менший, кінчик, віншувати, жорунжий, панщина, селянство* і т. ін. (тут треба й вимовляти так).

в) У наростках *-ално, -илно* (див. 1).

3. Часто виникають труднощі щодо ь у зв'язку з словозміною, себто тоді, коли пом'якшеність приголосного виникає (або здається, що виникає) із зміною закінчення слова. У таких випадках треба пам'ятати таке просте правило: коли ь був у початковій формі слова, то він залишається і в усіх відмінах її, хоч би як вимовлялися приголосні, а коли його там не було, то й у відмінах його не треба ставити, хоч би це й перечило вимові, напр.: *Галька—Гальці*, але *галька—гальці*, *редька—редьці*, але *грудка—грудці*, *сторінка—сторінці*, але *сторінонька—сторіноньці*, *письмо—у письмі*, але *пасмо—у пасмі*, *кицька—кицьці*, але *гуска—гусці* і т. ін., а так само заступилно—в заступилні...

Так само й у присвійних прикметниках на -ин, -ий: *Галька—Гальчин*, *Наталка—Наталчин*, *донька—доньчин*, *дідько—дідьчий*, *Редька—Редьчин*, *Колодка—Колодчин*, *Кузька—Кузьчин*, *Мотузка—Мотузчин*, *Васька—Васьчин* і т. ін.

Щождо л, то до всього сказаного за нього треба додати таке: у групі лч не пишеться ь, коли вона походить із лч не тільки в присвійних прикметниках, а й інших вивідних словах: *горілка—горілчаній*, *спілка—спілчанин*, *спілчанський* (порівн. *спільний*, *суспільство* тощо), *галька—гальчєня*, *рибалка—рибалчик*, *рибалчити*, *рибалченко* (порівн. *рибальня*, *рибальство*) і т. ін., але *Галька—Гальченко*, *барильце—барильчина* тощо.

§ 32. Деякі з наведених у попередньому § групи приголосних (з ь і без нього) не відповідають на письмі живій вимові. Так, цілий ряд груп приголосних у присвійних прикметниках не так вимовляються, як пишуться, напр.:

дъч вимовляється як	дч (<i>Редьчин</i>)
ньч	нч (<i>доньчин</i>)
сьч (як і сч)	щ (<i>Васьчин</i>)
зьч (як і зч)	жч (<i>Кузьчин</i>)

Але так ці слова повелось писати з тієї ж причини, що і в словозмінах (*редька—редьці*, *грудка—грудці*), а саме тому, що присвійні прикметники стоять дуже близько до тих слів, з яких вони походять, відчуються як ніби їх форми (порівн. вирази „Ганнин брат“ і „Ганни брат“ і т. ін.). Але в прізвищах, що походять із таких слів, перед наростками -енко, -ук, -ин звичайно й пишуться групи приголосних за вимовою, отже:

Радько—Радченко, Радчук (без ь)
Сенько—Сенченко

Ониська—Онищенко, Онищук
 Васька—Ващенко, Ващин
 Кузько—Кужченко
 Параска—Паращенко і т. ін.

Але після л в таких випадках ь то пишеться, то ні як до
 основного слова, що з нього походить прізвище:

Галька—Гальченко
 Галка—Галченко
 Барильце—Барильченко і т. ін.

СЛОВОЗМІНА.

ІМЕННИК.

§ 33. Із таблиці відмін (стор. 44—45) знати, які саме характерні відзнаки кожної відміни і кожної групи першої відміни. До другої відміни, як бачимо, належать тільки іменники ніякого роду з наростками -ят-, -ат-, -ен-, до третьої тільки іменники жіночого роду на приголосний, а всі інші до першої. Зате перша відміна, що охоплює дуже багато іменників із різними закінченнями і всіх трьох родів, поділяється ще на три групи — тверду, мішану й м'яку. Досить пильно придивитися до самих закінчень у таблиці і збагнути те, що приголосні в стовпцях 1. відміни визначають останню літеру в словах, а голосні (з -) закінчення, щоб зразу ж побачити, що, напр., мішана група супроти твердої й м'якої відрізняється насамперед тим, що до неї належать геть усі іменники на ж ч ш щ дж (чоловічого роду), же че ще (ніякого роду) й жа ча ша ща джа (жіночого роду), а також тим, що в них завсіди в закінченнях е й і відповідно до о й и твердої групи. Це її найвиразніші дві риси, хоч цим і не вичерпується все (р). М'яка група — це іменники з м'якими приголосними в закінченні (ль нь дь... в чоловічому роді, ля ня дя... в жіночому роді, ння ття жня... в ніякому роді) та з е і я ю відповідно до о и а у твердої (а перед е приголосні тверді, тим то до цієї групи належать і іменники ніякого роду з твердим приголосним перед е).

Щодо самих закінчень, характерних для кожної групи 1. відміни, то вони такі:

тверда група	о и а у
мішана	„ { а у
	{ е і
м'яка	„ е і я ю

З цього ясно, що мішана група наполовину тверда, наполовину м'яка.

Та хоч і які виразні ознаки кожної відміни іменників, все ж із самої таблиці ще не завжди можна добрати, куди, до якої саме групи належить якийсь іменник. Подекуди вагання може бути навіть щодо групи. Найбільша трудність у цім за іменниками чоловічого роду на *р*, що, як видно й з таблиці, бувають і твердої, і мішаної, і м'якої групи першої відміни, а до того ще й третьої відміни жіночого роду.

Звичайно, й подані зразки відмінювання не охоплюють всіх форм усіх іменників української мови.

Це ускладняється ще й тим, що в мові чимало іменників неостатніх, себто з неповними формами. Сюди належать не тільки такі іменники, що не мають або множини (напр., *Дніпро*, *чорнило*, *крига*), або однини (напр., *обжирки*, *ножиці*, *ясла*), а й такі, що вживаються лише в формах деяких відмінків. Напр., невідмінні чужомовні слова (*сальдо*, *тріо*, *турне*, *купе* — такі слова без прикметникових додатків або керівних дієслів звичайно сприймаються як назовні відмінки однини). З чисто українських можна навести *міць*, що, крім назовного та знахідного відмінків однини, вживається ще тільки в формі орудного однини (*міццю*). Від зовсім неживаного іменника жіночого роду „гілля“ існує тільки форма родового однини в виразах „одірватись од гілля“, „од гілля відчеплений“ тощо (порів. *рілля* — *рілля*, *суддя* — *судді*...). Іменники жіночого роду з наростком -*інь* типу *глибінь*, *височінь* вживаються ще тільки в формах орудного відмінку однини (див § 99⁵⁵). Від іменника *чесць* (*чессти*...) існує ще форма родового *шти* в виразах „ні шти, ні віри“ тощо: У виразах „з відома“, „без відома“, „до відома“ маємо форму родового відмінку від неживаного в інших відмінках іменника „відомо“ (пор. *добро*, *зло*, *благо*). Іменники жіночого роду з наростком -*ина* типу *зернина*, *рибина*, *людина*, *дитина* (див. § 99⁴⁰) у множині звичайні лише в формі родового відмінку в сполученнях типу „п'ять зернин“, „сто рибин“ тощо, інші ж форми множини для них заступаються іншими словами однини (збірні) або множини (*зернина* — *зерно*, *рибина* — *риба*, *людина* — *люди*, *дитина* — *діти*, *дівчина* — *дівчата*...).

Є іменники, що в різних відмінках відмінюються то за твердою, то за м'якою основою, напр., *штани*, *штанів* (н тверде), але *штаням*, *у штанях*; *ворота*, *воріт*, але *у воротах*.

§ 34. Усі іменники на *р* чоловічого роду належать до першої відміни, а іменники на *р* жіночого роду до третьої. У назовному відмінку однини іменники чоловічого роду на *р* можуть бути відрізнені від іменників жіночого роду на *р*, очевидно, тільки прикметником, напр.: *зелений яр* і *зелена яр*, а далі *яром* і *яр'ю* і т. ін.

Щодо іменників чоловічого роду на *р*, що належать до всіх трьох груп першої відміни, то вони, як бачимо із таблиці, можуть бути розрізнені тільки в непрямих відмінках.

До твердої групи належать не тільки старі тверді іменники на *р*, як *двір*, *жир*, *узвар*, *осокір*, *хутір*, *удар* тощо,

ТАБЛИЦЯ ВІДМІН

Перш

1 група (тверда)

2 група (мішана)

е відповідно до о твердих
і " " и "

Чолов. р. Ніяк. р. Жіноч. р. Чолов. р. Ніяк. р. Жіноч. р.

г к х г					
б п в я ф					
р			р		
л					
н					
д					
т					
з					
с					
ц					
дж					
-о	-о			-а	
(-а)		-а	(-а)		-а
			ж		
			ч		
			ш		
			щ		
			дж		

ЗРАЗКИ ВІД

Назови.	явір	ліжк-о	книг-а	школяр	огнищ-е	круч-а
Клич.	явор-е	ліжк-о	книг-о	школяр-е (-у)	огнищ-е	круч-е
Родов.	явор-а	ліжк-а	книг-и	школяр-а	огнищ-а	круч-і
Дав.	явор-ові	ліжк-у	книз-і	школяр-еві	огнищ-у	круч-і
Знах.	Наз. або Род.	ліжк-о	книг-у	школяр-а	огнищ-е	круч-у
Орудн.	явор-ом	ліжк-ом	книг-ою	школяр-ем	огнищ-ем	круч-ею
Місц.	явор-і, -ові	ліжк-у	книз-і	школяр-і, -еві	огнищ-і, -у	круч-і
Назови.	явор-и	ліжк-а	книг-и	школяр-і	огнищ-а	круч-і
Родов.	явор-ів	ліжок	книг	школяр-ів	огнищ	круч
Дав.	явор-ам	ліжк-ам	книг-ам	школяр-ам	огнищ-ам	круч-ам
Орудн.	явор-ами	ліжк-ами	книг-ами	школяр-ами	огнищ-ами	круч-ами
Місц.	явор-ах	ліжк-ах	книг-ах	школяр-ах	огнищ-ах	круч-ах

І ЗРАЗКИ ВІДМІНЮВАННЯ

відміна.

3 група (м'яка)

е (я) відповідно до о твердих

і " " и "
я " " а "
ю " " у "

Чолов. р. Ніяк. р. Жіноч. р. Ніяк. р. Жіноч. р.

р			я (-ят-)	ж ч ш щ
ль			[після ж ч ш щ	в
нь			а (-ат-)]	р
дь			я (-еп-)	дь ть зь сь
ть				ць нь ль
зь				
сь				
ць				
дзь				
-ьо	-е	(-я)		
(-я)			-я	
й				

МІНЮВАННЯ

токарь	місц-е	обличч-я	криниц-я	орля	повість
токарь-ю	місц-е	обличч-я	криниц-е	орля	повіст-е
токарь-я	місц-я	обличч-я	криниц-і	орлят-и	повіст-и
токарь-еві	місц-ю	обличч-ю	криниц-і	орлят-і	повіст-і
токарь-а	місц-е	обличч-я	криниц-ю	орля	повість
токарь-ем	місц-ем	обличч-ям	криниц-ею	орля-м	повіст-ю
токарь-і, -еві	місц-і	обличч-і, -ю	криниц-і	орлят-і	повіст-і
токарь-і	місц-я	обличч-я	криниц-і	орлят-а	повіст-і
токарь-ів	місць	обличч-ів	криниць	орлят	повіст-ей
токарь-ам	місц-ям	обличч-ям	криниць-ям	орлят-ам	повіст-ям
токарь-ами	місц-ями	обличч-ями	криниць-ями	орлят-ами	повіст-ями
токарь-ах	місц-ях	обличч-ях	криниць-ях	орлят-ах	повіст-ях

а й чимало таких, що колись належали до м'яких, або подекуди й у сучасних говорах української мови належать до м'яких, як от *звір, тхір, комар, тягар, тязгар, базар, хабар* тощо, а також численні запозичення з інших мов, як *товар, шнур, мур, майстер, інжир, кушнір, жовнір, нумер, тенор, комісар, касир, актор, командир, бригадир, інспектор, семінар, трактир, кав'яр, футляр, талар, бакаляр, вахляр* (на -яр чужі слова майже завжди належать до твердої групи) і т. ін. Проте деякі з цих іменників у назовному множині приймають і закінчення -і (а не -и): *хуторі, тягарі, комарі, майстрі, хабарі*. Це може бути тільки з невідносладовими іменниками і з наголосом у множині на закінченні.

До мішаної групи належать іменники з наростком -яр (назва професій): *біляр, вапняр, тесляр, фігляр, смоляр, голяр, маляр, вугляр, повістяр, повстяр, газетяр, сидляр* і т. ін. Знов же й деякі з цих іменників відступають від норми закінчень своєї групи, а саме приймаючи закінчення твердої групи в однині, коли це закінчення буває ненаголошене: *стільярові, мільяром* тощо.

До м'якої групи, нарешті, належать головним чином ті з іменників чоловічого роду на -р, що повстали через наростки -ар, -ир: *вівчар, байкар, господар, бляхар, віснар, воротар, чоботар, димар, бондар, кобзар, багатир, проводир, поводир* тощо, також давніші запозичення з інших мов, як от *вістар, лимар, каламар, монастир, паламар, цар* тощо, або й новіші, як *інвентар* (латин. *inventarium*), *пролетар* (латин. *proletarius*), *секретар* (латин. *secretarius*), *нотар* (латин. *notarius*), *архівар* тощо.

§ 35. Іменники ніякого роду на я м'якої групи першої відміни різняться супроти іменників ніякого роду на я другої відміни тим, що перед закінченням у них здебільшого буде подвоєний приголосний (див. § 19), наголос у них майже завжди не на закінченні, і визначають вони переважно збірні тями, напр.: *обіддя, галуззя, весілля, писання, волосся, піддашшя, збіжжя, обличчя, розторжя, річця, листя, повітря, пір'я, люб'я, здоров'я* тощо (після ж ч ш щ у них я, а не а).

До цієї ж групи належать: *сім'я, тім'я, вим'я, плум'я, плем'я*.

Навпаки, в іменників ніякого роду на я другої відміни ніколи не буває подвоєних приголосних, наголос у них на закінченні, і визначають вони малі істоти і дрібні речі (предмети), напр.: *теля, гусеня, гуся, вутя, кача, лошя, горща, коліща, голуб'я* і т. ін. (по ж ч ш щ у них завжди а). Також і *ім'я* (з наростком -ен-).

Супроти іменників жіночого роду на я іменники ніякого роду в назовному відмінку можуть бути відрізнені тільки прикметником: *наша сім'я*—*наше сім'я* і т. ін.

Перша відміна.

Назовний однини § 36. Таким чином до першої відміни належать іменники аж трьох великих груп. До сказаного в § 34 про ознаки належності іменників на р до котроїсь із них треба додати ще деякі дрібніші уваги. Ці уваги стосуватимуться або роду, або закінчення іменників. Не всі іменники першої відміни бувають певного роду і не всі мають певне сталие закінчення. З огляду на розходження роду іменників і їх закінчень по різних говорах української мови, а також розходження їх із старою українською мовою й спорідненими мовами (як російська, польська) про рід і закінчення іменників в сьогочасній українській літературній мові слід зауважити, що вони в несталій частині кінець-кінцем визначаються й устальюються в процесі самого життя літературної мови, де борються ті конкуренти, іноді і довго змагаючись між собою і навіть залишаючись як рівнобіжні, іноді ж більш-менш швидко перемагаючи одна другу. Дещо з того, що на сей час життя нашої літературної мови визначилося в цій галузі, ми й наведемо.

До іменників чоловічого роду, між іншим, належать такі: *барліг, біль, глиб, глист, бишель, дріб, дур, жаль, кір, купіль, міль, насип, нуд, осокір, пил, розрух, підпис (рукопис, літопис, перепис, напис...), пліш, продаж, сажень, Сибір, степ, ступінь, шир, ярмарок.*

До іменників жіночого роду: *адреса, анекдота, відпустка, завіса, кляса, картопля, криза, мозоля, недуга, пара, перерва, присмака, тополя, фльота.*

До іменників ніякого роду: *шатро, ванно, барилко.*

У двох родах—то чоловічого, то жіночого—уживаються такі слова: *гуц (чолов.)—гуца (жіноч.), замін—заміна, докір—докора, капелюх—капелюха, лах—лаха, мотузок—мотузка, одяг—одяга, підрешіток—підрешітка, птах—птаха, пташок—пташка, роздум—роздуми, скрут—скрута, стоніг—стонога, тям—тяма, нестям—нестяма, хац—хаца.*

Іноді іменник належить то до твердої, то до м'якої групи, відрізняючися приголосним: *прбділ (чолов. р.)—прбділь (теж), стодола (жіноч. р.)—стодоля (теж).* Див. іще § 110.

Але іноді подвійне закінчення іменників розносить їх по різних відмінах: *блakit (чолов. р., отже першої відміни)—блakitь (жіноч. р., отже третьої відміни), постеля (жіноч. р., отже першої*

відміні) -- *постіль* (жіноч. р., третьої відміни). А то буває, що іменник з тим самим закінченням належить до різних відмін: *кужіль* (чолов. р., отже першої відм.) — *кужіль* (жіноч. р., третьої відм.).

Досить багато іменників на -а, -я належать не до жіночого роду, а до чоловічого, при тім деякі виключно до чоловічого, як от *староста, старшина, хлопцюга, баша, теля* тощо, інші ж і до чоловічого і до жіночого як до потреби: *такий замурза — така замурза, цей сирота — ця сирота, старий волоцюга — стара волоцюга, прийшов листоноша — прийшла листоноша* і т. ін.

Іноді й іменник чоловічого роду буває то на приголосний, то на -а: *сусід і сусіда*.

Іменники чоловічого роду на ц і дз та жіночого на -ца, -дза можуть бути тільки з чужих мов, як от *жоц, принц, Кац, будз, каруца, кукурудза* тощо.

Щодо іменників мішаної групи на -ще, то коли вони походять від іменників чоловічого або жіночого роду, тоді вони звичайно бувають (у назовному відмінку однини) теж чоловічого або жіночого роду: *такий дідище, старий баранище, люта бабище, ця свекрушище* тощо.

Виняткової конструкції слово *ледащо* (о після щ) належить до твердої групи (ніякого роду), як також і такі чужомовного походження слова, як *Санчо*.

Кличний однини § 37. У кличному відмінку однини окремі закінчення бувають тільки в іменників чоловічого й жіночого роду.

1. Закінчення для чоловічого роду такі: -у, -ю, -е.

а) Закінчення -у приймають головним чином іменники з наростком -ко, -ик, -ук, -ок (себто з таким наростком, де в приголосний к): *батьку, голубчику, ковальчику, синку, котику, вовчику* і т. ін.

Зрідка навіть іменники ніякого роду, що взагалі не мають окремого закінчення в кличних відмінках, під впливом іменників чоловічого роду, приймають закінчення -у, якщо вони з наростком -ко:

Ой сонечку-бачечку, догоди, догоди. (О. Олесь)

Також звичайно іменники на ж ч ш: *сторожу, мужу, погоничу, Лукашу, товаришу* тощо. Крім того це закінчення буває і в поодиноких іменників чоловічого роду безнаросткових твердої групи, як от напр.: *діду, сину, тату, свату, Марку, Юру, Стаху*, а також і в тих іменниках чужомовного походження, де в кінці к х г: *Фрідеріку, Фрідріху, Георгу* тощо.

б) Закінчення -ю властиве всім іменникам м'якої групи, крім тільки іменників на -ець (де звичайніше закінчення -е):

косарю, місяцю, ковалю, Івасю, Корнію, Петрусю, Костю і т. ін., зрідка і злочинцю, зайцю тощо.

в) Усі інші іменники чоловічого роду приймають закінчення -е, при тім, звичайно, г к х змінюються на ж ч ш (див. § 20): соколе, лисе, голубе, козаче, муже, ляше, парубче (бо в „парубок“ -ок уже не відчувається як наросток), громадянине, Павле, Петре, Архипе, Антоне, Явтуше, Дороше (і Дорошу), школяре, тесляре (рідше тесляру) і т. ін. Так само здебільшого і в іменниках м'якої групи на -ець: хлопче, кравче, молодче, світодавче тощо.

Закінчення -е взагалі найчастіше буває в іменниках чоловічого роду, зокрема його приймають звичайно й чужомовні імена, як напр.: Томе, Джорджє, Франце і т. ін.

2. Закінчення для жіночого роду (а разом і чоловічого з закінченням -а, -я в назовному) такі: -о, -е (-є), -ю.

а) Закінчення -о приймають усі іменники твердої групи: сестро, Україно, Ганно, гайдамако, бідолахо і т. ін.

б) Майже всі інші іменники приймають закінчення -е (після голосних і апострофа -є): роже, душе, доле, земле, молодиче, Катре, Насте, Христе, Маріє, Гамаліє (Гамалій) і т. ін.

в) Іменники жіночого роду пестливі охоче приймають, крім закінчення -е, ще й закінчення -ю (під впливом подібних іменників чоловічого роду): доню, матусю, Галинцю, Катрусю, Марусю (і Марусе) і т. ін.

Ось декілька прикладів на форми кличного всіх родів:

Ой, Богдане, Богданочку! (Т. Шевч.)

Отакє то, Зіновію,

Олексійє друже! (Т. Шевч.)

Ой, лишенько! іще не починала!

Ой, мій упадоньку! Що ж ти робила?

Нездарисько! Нехтолице! Ледацю!

(нехтолиця — недбайлиця. Л. Україн.)

Ой, не шуми, муже, зелений байраче,

Не плач, не журися, молодий козаче! (Нар. пісня)

Здоров, Констанцію.

Здоров, патроне.

(Л. Україн.)

Ганно Юзю! — почувся з садка тонкий голос. (Л. Україн.)

Родовий
однини

§ 38. Закінчення іменників першої відміни в родовому відмінку однини дещо неусталені й хисткі лише подекуди в іменниках чоловічого роду, але цілком одноманітні й усталені в іменниках ніякого та жіночого роду. В іменниках же чоловічого роду деяка трудність і неусталеність закінчень виникає з того, що там вони взагалі через усі три групи іменників (твердих, мішаних і м'яких) проходять у двох формах: -а (-я) і -у (-ю), тоді як у ніякому й жіночому

роді вони бувають тільки в формі -а (-я) та -и, -і (-ї) з цілком точно визначеним обсягом уживання кожного з них. Розгляньмо ж закінчення іменників кожного роду зокрема.

1. Іменники чоловічого роду на приголосний усіх трьох груп у родовому відмінку однини приймають одно з двох основних закінчень, себто -а (-я) або -у (-ю) як до значіння свого.

Закінчення -а (у м'яких -я) приймають іменники, що визначають оформлені предмети, себто точно визначені щодо форми чи розміру речі й тями, як от живі істоти, предмети (що можуть бути цілі) певні міри: *без брата, до вола, з метелика, до товариша, окуня, коло плуга, без носа, з пальця, димаря, звинта, трактора, автомобіля, дощоміра, налігача, грамофона, мікроскопа, мотора..., з гарця, до кілограма, без карбованця, червінця, метра, місяця, січня, листопада, вівтірка, тижня, дня і т. ін.*

Закінчення -у (у м'яких -ю) приймають ті іменники, що визначають речі неформлені, себто всілякі родові, гуртові, масові, збірні, або абстрактні, як от одноманітну масу, середовище, безформні явища природи, чинність, вражіння, психічний стан: *з піску, без снігу, до алюмінію, цукру, перцю, молока, народу, пролетаріяту, миру, всесвіту, бору, гною, квасу, огню, льоду, ячменю, попелу, дьогтю, льону, жиру, гороху, кисню (кисень), водню (водень)..., від вихру, без грому, дощу, морозу, вітру, жару..., з почину, до болю, від дару, заклику, плачу, реготу, страху, гніву, суму, дотепу, заходу, клопоту...* Звичайно це закінчення буде й при іменниках, що визначають розумові тями, в тім числі установи, наптво коли ці іменники чужомовного походження: *без поступу, до побуту, від стану, проти поділу, звичаю, уряду, закладу, акту, факту, стилю, метру (= розміру, напр., у віршах), курсу, комісаріяту, імперіялізму, колективу, штабу, архіву, декрету..., також у скороченнях, як от Наркомосу, Раднаркому, Комунгоспу тощо.*

Отим то подекуди трапляється, що те самісіньке наче слово, а раз уживається з закінченням -а (-я), а другий із -у (-ю). Це буває тоді, коли те слово вживається з різними закінченнями, напр.: з *каменя* (= каменюки, як от „з каменя тече вода“) — з *каменю* (= будівельного, матеріалу, напр., „школа була зроблена з каменю“), *коло листа* (= листка, напр., „коло одного листа звивалася гусениця“, так само в значінні „списаний папір“, напр., „коло листа лежав коверт“) — *коло листу* (= листя, напр., „кови заходилися коло листу“), *від звіра* (= вовка, ведмедя..., напр., „від цього звіра ти не втечеш“) — *від звіру*

(=звір'я, напр., „від звіру не вбережешся“), *без папера* (=канцелярської справи, напр., „цю довідку видано без папера до канцелярії“) — *без паперу* (=матеріалу до писання, напр., „без чорнила й паперу нічого не зробиш“), *з Мороза* (=прізвище, напр., „з Мороза податку не беруть“) — *з морозу* (=холоду, напр., „з морозу аж ніс почервонів“).

Але далеко не всі іменники чоловічого роду своїм значінням належать виразно до першої чи до другої категорії, себто чи до тих, що визначають оформлені предмети, чи до тих, що визначають неоформлені речі, абстрактні тями тощо. Отим і наведені правила щодо вживання -а (-я) чи -у (-ю) в іменниках чоловічого роду в родовому відмінку не охоплюють геть усіх їх, і чимало з них є таких, що в родовому відмінку приймають одно з цих закінчень, хоч зовсім схожі з ними значінням інші приймають друге, а то навіть і таких, що можуть приймати і перше і друге. Тільки такі, як назви живих істот, цілком послідовно, без винятку завжди мають закінчення -а (-я).

Так, чимало назов часу й простору своїм значінням не підходять ні до першої категорії, ні до другої, тобто не визначають точно оформлених тям, але не визначають і цілком безформних. Здебільшого вони й приймають закінчення -у (-ю), та все ж не послідовно, бо іноді й -а (-я): *з року, без віку, з листопаду* (час, коли падає листя), *до ранку*, але *з (самого) вечора; з степу, коло лісу, без луку, від горбоду, ставу, саду, майдану, яру, сліду, Сибіру, Кавказу, Уралу, Дону, Берліну, Парижу, Нью-Йорку, Херсону...*, але *коло берега, до кряжа, біля горба, з Харкова, до Києва* (в містах на -ів завжди -а), *Остра, Перемилля, Відня* і т. ін.

Цікаво, що зменшені іменники від подібних назов звичайно й приймають закінчення -а (-я): *з ярка, до ліска, біля ставочка, горо'дця* тощо.

Таким чином нас не повинно дивувати те, що в українській мові є іменники чоловічого роду з двома закінченнями в родовому відмінку однини, напр.: *без стида' і без сти'ду, без сорома' і без со'рому, до моста' і до мо'сту, з плота' і з пло'ту, з двора' і з дво'ру* тощо.

Винятково бувають і виразні порушення норм уживання -а (-я), -у (-ю): *без хліба, вієса* (тільки так, хоч значіння цих слів таке, що треба б чекати закінчення -у).

Закінчення -у (-ю) в українській мові знаменує собою категорію частинності від невизначеного цілого чи маси, середовища. Навпаки, закінчення -а (-я) знаменує ціле, предмет. Це останнє закінчення родового відмінку, як знати, стало й закінченням знахідного відмінку однини в тих іменниках, що визначають ціле-

предмет, а передусім і завжди в назвах живих істот: *бачу коня*, *дивлюся на метелика* і т. ін. (але: *бачу сніг*, *дивлюся на лід* і т. ін., де *сніг*, *лід* визначають, звичайно, не частинність, а „взагалі сніг“, „взагалі лід“ чи „ввесь сніг“, „ввесь лід“). Отим то й ті іменники чоловічого роду, що в родовому відмінку приймають закінчення -а (-я), можуть і в знахідному його приймати: *урізає палець* і *урізає пальця*, *забив зірдо́к* і *забив зірдо́ка*, *збудував млин* і *збудував млина*, *держав ніж* і *держав ножа* і т. ін. Можливістю форм *урізає палець* тощо ці іменники наближаються до таких, як *сніг*, *лід* тощо (збірні, абстрактні...), можливістю форм *урізає пальця* тощо до таких, як *бачу коня* тощо. Із закінченням -а (-я) в знахідному відмінку, таким чином, в'яжеться тьма оформленого, цілого, індивідуалізованого. На цім і ґрунтується можливість ужити форми знахідного відмінку на -а (-я) від тих іменників, що в родовому відмінку приймають звичайно закінчення -у (-ю), але тільки тоді, коли ми бажаємо тому слову надати значіння чогось оформленого, надто коли хочемо його персоніфікувати, ніби оживити, уособити. У світлі цих відносин нам будуть цілком зрозумілі такі, напр., ніби дещо незвичайні форми знахідних відмінків однини тих іменників, що в родовому приймають закінчення -а (-я): „Вся вирішив і оголосив усім богодухівським бабам, що *дощу* немає через те, що *доща* того заковано“ (О. Вишня. — Закопати можна якусь „річ“, „предмет“, і автор перетворив безформне явище „дощ“ у такий „предмет“ тим, що вжив його в формі з -а — порівн. закопав „пса“, „жука“..., а далі й „стовпа“ тощо). „Тепер сюди прийшов *мороза* я зустріть“ (М. Рильск.). „Сидить козак на могилі та й *вітра* питає“ (Нар. пісня. — В обох останніх випадках — уособлення). Таке саме персоніфікаційне значіння має закінчення -а, звичайно, й у родовому відм. в таких випадках, напр., як: „Не гідна ти дочкою *ліса* зватися“ (Л. Україн.). „Нікого так я не люблю, як *вітра* вітровіня“ (П. Тич.). Отож і в „поламав воза“, „урізає пальця“ ми повинні визнати знахідні відмінки „воза“, „пальця“ значінням своїм дещо відмінними супроти знахідних „віз“, „палець“, а саме живішими, чи принаймні конкретнішими. Слід підкреслити, що в знахідному відмінку однини ніколи не буває в закінченнях іменників чоловічого роду -у (-ю), а тільки -а (-я), отже й у тих іменників, що в родовому приймають те й те закінчення, порівн.: *з возу* — *з воза*, але *поламав віз* — *поламав воза*, *від потягу* — *від потяга*, але *бачив потяг* — *бачив потяга* і т. ін. Також: *зійшов з університету* — *скінчив університета* (чи *університет*), *без привілею* — *дістав привілея* (або *привілей*).

Яскраве персоніфікаційне значіння -а (-я) в знахідному відмінку іменників чоловічого роду виявляється ще й у тому, що навіть іменники ніякого роду можуть приймати його в випадках надання їм значіння живих істот:

„Про мене, вашого брата старшого,
ясного сонечка,

Людам повідайте“. (П. Тич.).

Порівн. іще § 170₂₄

Цілком навпаки, вживання закінчення -у (-ю), в родових відмінках таких іменників, що визначають виразно оформлений предмет, видається як безсумнівний мовний огріх. Не тільки такі вирази, як „Димісія Венізелосу“ (з газет—Венізелос сам подався до димісії, отже „Венізелосу“ родовий відмінок), а й такі, як

„Він завтра буде
Готовий до *аресту*“. (Л. Україн.)
„Наймичка холодного

Трупу не накрив". (Т. Шевч.)

"Нема *листу* від батька". (М. Вовч.)

"Неповибвані шиби горіли проти *місяця*: здалека здавалося, що в хаті світилося". (П. Мирний)

належать до таких огріхів, або почасти, може, вказують на дуже суб'єктивне значіння, що його надає автор слову. Так, "хрест" у Л. Українки своїм значінням, мабуть, так дуже вже відірваний від звичайного розуміння цього слова як предмета, як його в українській мові звичайно не відривають, бо завжди від цього слова родовий відмінок буде "хреста".

Щождо Шевченкового "трупу", то тут у нього занадто ясно виступає "окремий предмет", а не збірне значіння слова, як у нього ж це останнє виступає в другому місці: (поле каже)

"Мене славні запорожці

Своїм трупом вкрили;

Та ще мене гайворони

Укрили з півночі...

Клюють очі козацькі,

А *трупу* не хочуть". („Ой чого ти почорніло").

Така ж очевидна помилка й у М. Вовчка, бо не про "листя" ж ідеться, а про "клапоть паперу". Не можна виправдати й "місяця" П. Мирного, бо український наріз сприймає "місяця" як щось дуже оформлене, іноді як живе („Ой не світи, місяченьку, не світи нікому...") і ніколи не вживає родового відмінку від нього з -ю.

Але цілком доречним треба визнати вираз із -у „Надсилаємо їх до Плу́гу". (О. Вишня. — „Плуг" — літературна організація).

2. Закінчення іменників ніякого роду в родовому відмінку однини, як також і обсяг їх уживання, цілком вичерпується таблицею та прикладами відмінювання: всі іменники ніякого роду тверді й мішані завжди приймають у цьому відмінку закінчення -а, всі м'які — -я. Отже значіння іменників ніякого роду (конкретність — абстрактність тощо) для закінчення в родовому відмінку однини не має сили, бо завжди тільки -а чи -я. Зокрема треба запам'ятати, що в українській мові є тільки вираз „до відома", „з відома", „без відома", бо відмінне слово в ньому походить із колишнього „відомо", а не „відом" (порівн. „добро", „зло", „лихо" тощо).

3. Так само таблицею й прикладами вичерпується все щодо закінчень родового відмінку однини іменників жіночого роду: всі тверді приймають завжди без винятку -и, всі мішані й м'які -і (після голосних і апострофа -і').

Давальний
однини

§ 39. Закінчення для давального відмінку однини досить виразно розмежовуються за трьома родами іменників: в іменниках чоловічого роду майже виключно -ові, -еві (-єві), ніякого — -у (-ю) і жіночого — -і (-ї). Дещо переплітаються щодо закінчень тільки іменники чоловічого та ніякого роду.

1. Як уже сказано, звичайне, нормальне закінчення в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду **-ові** в твердій групі, **-еві** в мішаній та м'якій (**-єві** після голосних та апострофа): *братові, батькові, вовкові, пролетаріятові, вітрові, дубові, слухачеві, повістярєві, товаришеві, Корнієві, солов'єві* і т. ін.

У § 34 вже зауважено, що в іменниках мішаної групи на **-яр** у ненаголошених закінченнях тут буває **-ові**: *стблярові*... На підставі того, що сказано в кінці § 36, такі іменники, як *ледащо, Санчо, в давальному однині повинні прийняти закінчення -ові: ледачові, Санчові* тощо.

В іншому ж слід додержуватися норми, зокрема іменники м'якої групи на **-ьо** відмінювати так, як і на **-ь**: *татунєві* від *татуньо* і *татунь* тощо.

Тільки в деяких випадках іменники чоловічого роду приймають тут закінчення **-у** (**-ю**), а саме завжди іменники з закінченням **-ів, -їв, -ов**: *Львів — Львову, Драгоманів — Драгоманову, Київ — Києву, Воробійов — Воробійову, Стеблів — Стеблеву, острів — острову, болиголов — болиголову* тощо.

Зрідка трапляється воно і в інших іменниках, напр., у старовинних виразах, як „козацькому роду нема переводу“, при збігові однакових закінчень: *товаришеві вчителеві Гавришу* тощо.

2. Навпаки, звичайне і нормальне закінчення для іменників ніякого роду **-у** (у твердих і мішаних іменниках) та **-ю** (у м'яких): *дереву, селу, дворищу, лицю, обличчю, знанню, підзамчю, подвір'ю* і т. ін. і тільки зрідка **-ові** — головним чином у назвах живих істот на **-но**: *ягняткові, дитяткові, навіть і мхові, серцеві, сонцеві* тощо.

3. У жіночому роді (і чоловічому на **-а, -я**) скрізь і завжди **-і** (після голосних та апострофа **-ї**): *стодолі* (від *стодола* і *стодоля*), *дочці, сирлизі, гуці, сім'ї* і т. ін.

Знахідний
однини

§ 40. Форми знахідного відмінку однини в іменників чоловічого роду дорівнюються хоч формам назовного, хоч родового однини ж. Як уже зазначено в примітці до § 38, у знахідному відмінку можливі тільки закінчення **-а** (**-я**) з закінчень родового відмінку, і що бувають вони завжди в назвах живих істот, потім можуть бути і в інших тих іменниках, що в родовому приймають закінчення **-а** (**-я**) і нарешті в спеціальних умовах і в усіх інших. Підсумовуючи сказане там у іншому зв'язку, можна подати таку схему до того, як і коли вживається яке з двох закінчень у знахідному відмінку однини в іменниках чоловічого роду.

1. У назвах живих істот:
в родовому відм. -а (-я) — у знахідному -а (-я) (обов'язково)
2. У назвах оформлених предметів неживих:
в родовому відм. -а (-я) — у знахідному як у назовному або теж -а (-я): *урізає палець* або *урізає пальця*, *купив на карбованця* і т. ін.
3. У назвах предметів не-виразного оформлення:
в родовому відм. -а (-я) або -у (-ю) — у знахідному як у назовному або на -а (-я): *поломає віз* або *поламає воза*, *скінчив університет* або *скінчив університета*, *читав декрет* або *читав декрета* і т. ін.
4. У назвах речей зовсім неоформлених (збірних, абстрактних):
в родовому відм. тільки -у (-ю) — у знахідному як у назовному (*дизлюсь на сніг...*), коли ж -а (-я), то тільки з значінням персоніфікації: *спитав вітра*, *покликав мору* і т. ін.

Усі іменники жіночого роду й чоловічого на -а (-я) приймають закінчення цілком за наведеними зразками: -у всі тверді й мішані, -ю — м'які, усі іменники ніякого роду теж за зразками: у них те саме закінчення, що й у назовному. До останнього тільки треба додати, що в знахідному відм. однини (як і в інших непрямих відмінках) згрубілі іменники на -ище від звичайних іменників чоловічого й жіночого роду вживаються в формі ніякого роду, отже: *подивись на це дідище, на таке бабище* і т. ін.

Орудний
однини

§ 41. Закінчення орудного відмінку однини завжди повинні бути такі, як показані в зразках відмінювання на таблиці. Зважаючи на деякі ухили від наведених норм по окремих говірках української мови тощо, слід підкреслити поодинокі закінчення орудного однини в певних групах іменників першої відміни. Так, у жадному разі не переносити о з твердих іменників на мішані й м'які (а щодо іменників чоловічого роду, то це стосується й давального однини), отже треба за нор-

мою: товаришем, сторожем, стовпником, кашею, одежею, Галею, нянею, суддею, ріллею, статтею, революцією, Марією, татунем (від татунь і татуньо) і т. ін. Тільки іменники мішані на -яр з ненаголошеним закінченням приймають -ом: *столяром...* (пор. § 39).

В іменниках ніякого роду на -я теж завжди за зразком: *за безладдям, з ключчям, дуб'ям, пір'ям, підзамччям, розторжчям* і т. ін.

У жадному разі не скорочується й закінчення жіночого роду -ою, -єю в -ой, -ей.

Місцевий
однини

§ 42. Закінчення місцевого відмінку однини в іменниках першої відміни хоч і цілком повно подані в зразках відмінювання, але обсяг уживання того чи іншого закінчення далеко не відповідає тим групам, що для них подані зразки, принаймні щодо іменників чоловічого й ніякого роду. Як бачимо ми з зразків, в іменників цих двох родів аж троє розрядів закінчень: -і (а після голосних та апострофа ще й -і), -у (-ю) і нарешті -ові (-еві, -єві). А в докладнішому вивченні того, коли й які саме розряди іменників приймають те чи інше закінчення в місцевому відмінку однини, побачимо, що це найскладніший відмінок, що іноді той самий іменник може приймати і два і три закінчення.

1. Найзвичайніше і найширше вживане закінчення місцевого відмінку це -і (після голосних і апострофа -і), при тім в іменників жіночого роду всіх трьох груп це й єдине закінчення, як і в давальному: *у книзі, книжці, по землі, на полиці, мережі, надії, сім'ї* і т. ін.

Але в іменниках чоловічого й ніякого роду закінчення -і (-і) буває лише переважно, а саме головним чином у тих із них, що без наростка -н: *у байраці, на язичі, на порозі, в лузі, на кожусі, березі, місяці, коні, зубі, возі, домі, дубі, чоботі, році, ґрунті, стовпі, пні, сні, лобі, роті, реготі, злочині, камінці, молочаї, камені* і т. ін.; *на селі, на яблуці, в оці, молоці, вусі (вуха), письмі, болоті, в пальті, у бюрі, вікні, паливі, заступилні, товаристві, на лиці, у яйці, на плечі, в житті, смітті, на сонці, у морі, в полі, горі, віконці, згарищі, у збіжжжі, роздоріжжі, проклятті, обличчі, у пір'ї, розторжі* і т. ін.

Щождо іменників чоловічого і ніякого роду з наростком -н (-ик, -ок, -ак, -но тощо), то вони в місцевому відмінку приймають переважно закінчення -у: *на конику, в мишку, при зіздуку, батеньку, дощичку, ставку, грабунку, у війську, на ліжку, містечку, горцатку, ячку, видоєвську* і т. ін., також і деякі інші з іменників чоловічого роду твердих: *на воску, в соку, на снігу, по моху, у міху*

в полку, на сліду, бору, меду, в степу, на току, шляху, в яру, льоду, знаку тощо, зокрема ті з чужих мов, що кінчаються на г н х: при Георгу, в Нью-Йорку, в Дюріху і т. ін.

Та чимало є й таких іменників, що приймають те й те закінчення: в лісу — в лісі, в гаю — в гаї, у саду — в саді, у склепу — у склепі, на ставу — на ставі, на торгу — на торзі, в бору — в борі, в капішуку — в капішущі, в потязу — в потязі, на козаку — на козаці, на товаришу — на товариші, на школяру — на школярі, на косарю — на косарі тощо (у двоскладових наголос переходить: в лісу — в лісі і т. ін). Також і іменники ніякого роду мішаної й м'якої групи з наголосом не на закінченні: на сонці — на сонцю, у морі — у морю, у полі — у полю, при горі — при горю, на серці — на серцю, в становищі — в становищу, на вічі — на вічу, в питанні — в питанню, на обличчі — на обличчю і т. ін.

Надто часто закінчення -у (-ю) буває при всіх іменниках чоловічого й ніякого роду після прийменника по: по Дніпру, по дну, по слову, по кожуху, по олівцю, по яблуку, по болоту і т. ін.

2. Рівнобіжно з наведеними закінченнями в іменниках чоловічого роду вживається ще й закінчення давального відмінку -ові, -еві (-єві). Переважно це буває в назвах живих істот, хоч також і в інших: на батькові, при коникові, товаришеві, Корнієві, у рухові, у словникові тощо. Навіть і в іменниках ніякого роду, надто ж із наростком -к-, трапляється це закінчення: на теляткові, при дитяткові тощо.

Закінчення -ові (-еві, -єві) в місцевому відмінку має нахил поширюватися на багато іменників (коли не всі), як бачимо, не тільки чоловічого роду. А щодо цих останніх, то його, напр., можна застосувати майже до всіх наведених зразків із закінченням -і, отже в байракові, на язикові і т. ін. І трапляється це, справді, в українській літературній мові (як і в народній) часто. Навіть і в іменниках ніякого роду не випадкові такі закінчення, як от: „на небові“ (М. Вовч.). „Яка тепер, серед зими, вулиця? То по літові та по теплові“ (П. Мирний).

Назовний множини § 43. У назовному відмінку множини (і кличному, бо він тут щодо закінчень цілком і за всіди спадається з назовним) закінчення іменників майже цілком визначені й одноманітні за наведеними в таблиці зразками, тобто: іменники чоловічого й жіночого роду твердої групи приймають закінчення -и, а мішаної й м'якої -і (після голосних та апостофа -ї); іменники ніякого роду твердої й мішаної групи -а, м'якої -я.

Пояснень, додатків до того, що міститься в таблиці, і винятків не багато.

1. Звичайне закінчення назовного множини в іменниках чоловічого роду твердої групи -и, отже *звіри, тхори, кондуктори, директори, професори, тенори, нумери, базари* і т. ін., і тільки зрідка в неодноскладових іменниках на р може бути тут ще й -і: *хабарі* тощо (див. § 34).

2. Так само -и та -і звичайне і в таких, як *ліси, роги, береги, голоси, городи, холоди, рукописи, учителі, громадяни, селяни, татари, цигани, серби, брати, листи, клини, сини, чорти, голуби', старости, міняйли* і т. ін., і тільки в поодиноких іменниках чоловічого роду твердої групи трапляється ще закінчення -а: *ву'са* (і *ву'си*), *рука'ва* (і *рукави'*), *грунта'* (і *грунти'*), *хліба'*, *ві'вса* (і *ві'вси*).

У поезії трохи частіше вживається закінчення -а в назовному відмінку однини, напр.:

„Пройде любе літечко,
Повіють холода,
Осиплеться їх листячко,
І понесе вода“. (Л. Гліб.)
„Кипіла в озерах вода.
Палають села, города“. (Т. Шевч.)

Але взагалі вони в українській мові виняткові.

Так само -и і в множинних іменниках, як *люди, штани, кури, сани, окуляри, шаравари, гуси, сіни, діти, груди* тощо.

Від слова *пан* назовний множини *панове* (і *пани*), від *хазяїн* — *хазяї'* і *хазяїни'*, від *друг* — *дру'зі* і *дру'ги*.

3. Закінчення -і (-ї) досить повно відбивається вже в табличці, отже: *ножі, орачі, столярі, школярі, лікарі, ямені, зяті, гай, солов'ї* і т. ін., а також жіночого роду: *кручі, рогожі, бурі, ший, сім'ї* тощо. Також у таких множинних, як *двері, коноплі, накожні, ості, манівці, ножиці, гордоці, хитроці, дріжджі, помий* тощо.

З іменників ніякого роду лише двоє слів приймають це закінчення: *очі* (*око*) і *плечі* (*плече*), всі інші -а (-я): *ву'га* (*ву'хо*), *яблука, пера, дерева, крила, чола, стовпиця, обличчя, крильця* і т. ін., а також такі множинні, як *вила, ясла, ворота, ясна, гу'сла, лещата, дверчата, давильця, вінця* тощо.

Щодо закінчень іменників при числівниках *два, дві, обидва, три, чотири*, то іменники чоловічого роду бувають із закінченням назовного відмінку (а не родового): *два си'ни, три бра'ти, чотири вовки', обидва стовпи', чотири очі'телі, три го'луби* і т. ін. (з таким наголосом у іменниках, як у родовому відмінку однини); іменники жіночого роду тверді можуть мати закінчення -і (-ї), як і м'які, при тих *г* *к* *х* перед -і змінюються на *з* *ц* *с*: *дві кни'зі, три верб'ї, дві руці', чотири му'сі, обидві коро'ві* і т. ін., хоч із -и, надто після *г* *к* *х*, звичайніше: *дві кни'ги, чотири бо'чки* тощо (так само завжди з тими самими наголосом у іменників, як у родовому відмінку однини); іменники ніякого роду тверді на -а при числівниках *дві, обидві, три, чотири*

теж іноді мають закінчення -і і теж із зміною г н х на з ц с: *дві яблущі, три відрі, обидві слові* тощо (наголос родового однини), хоч звичайніше *двоє відер, три села* тощо.

Родовий
множини

§ 44. Уже в прикладах відмінювання (ст. 44—45) досить точно відбилися закінчення родового відмінку множини та обсяг їх уживання: **-ів** (по голосних та апострофі **-ів**) — це закінчення іменників чоловічого роду, чистий пенъ (себто відсутність закінчення) — це форма ніякого та жіночого роду. Та все ж таки, як побачимо, геть усі іменники першої відміни щодо родового відмінку множини в таблицю розподілу іменників на групи не вкладаються, а наведені там зразки відмінювання не завжди відповідають відповідній групі.

1. Іменники чоловічого роду всіх трьох груп щонайбільше приймають у родовому відмінку множини закінчення **-ів** (**-ів**), як от: *до синів, без осокорів, стенив, чортів, насипів, підписів, літописів, звірів, школярів, мечів, дощів, косарів, учителів, днів, ступенів, зятів, країв, солов'їв* і т. ін. і навіть деякі іменники чоловічого роду на **-а** (**-а**): *до старостів, теслів, суддів*.

Також у множинних: *без байдиків, з бельбухів, бебехів, викрутасів, заломтів, дріжджів, ношів, наймів, наритників, пачосів, обжинків, окулярів, в'язів, сходів, шараварів, граблів* (і *грабель*), *манівців, Чернівців* (і *Чернівець*), *Сорочинців, Яківців* тощо і всі на **-щі**: *радощів, молодощів, кліщів*...

Але іменники чоловічого роду з наростком **-ан-**, **-ян-** перед **-ин** у родовому відмінку множини не мають закінчення (тобто чистий пенъ і є форма родового відмінку): *без селян, з галичан, заробітчан, подолян, підгорян, хуторян* і т. ін., ті ж, що з наростком **-ин** без **-ан-**, **-ян-** перед ними, звичайно теж приймають **-ів**: *від болгарів, волохів, хазяїв* (і *хазяїнів*), *татарів* (і *татар*) тощо.

Поодинокі іменники й інші: *без чобіт, до циган, а надто після числівників: сім день* (і *днів*), *сто раз* (частіше *сто разів*), *сім чоловік* тощо.

Закінчення **-ей** із іменників чоловічого роду приймають лише трое: *коней, грошей, гостей*.

2. Без закінчення, себто чистий пенъ на форму родового відмінку множини вживають численні іменники ніякого й жіночого роду, напр., *без слів* (слово), *до дерев, з гнізд, серць* (і *сердець*), *борін, бур* (буря), *шкіл, роз, барз, форм, дощок, копійок, назов, мітел, воен, картонель, сотень, кущонь, полотен, церков, буков, малп, щогол* (щогла), *кітов* (кітва), *пліс* (плесо), *дрозов, хутер* (хутро), *відьом, йрем, ігон, іскор, зга, лш, стебел* (стеб'я), *верстов* (вєства — міра довжини), *верств* (верства — група, шар), *линов* (линва),

повісом, дружб... також і чоловічого роду на -а (-я): старшин, п'яниць тощо.

Щодо того, як розпізнавати, коли в таких формах основний о чи є переходить на і (гір, борін, пліс...), коли з'являється між приголосними о чи є (кухонь, сердець, назов...), коли о чи є не переходять на і (корон, розж, дерев...), коли залишається група приголосних без вставного голосного (гнізд, бари, дружб...), то до сказаного в § 13 і в, а і за слід додати, що взагалі зв'язок поміж формами родового відмінку множини іменників ніякого й жіночого роду та здрібнілими формами від них дуже великий: звичайно в цих формах від того самого одного слова буває однаковий голосний або відсутність його, як от напри:

кухня — кухонь — кухонька
сукио — сукоп — сукопце
сукиня — сукопъ — сукопъка
брехня — брехень — брехенька
сотня — сотень — сотенька
сосна — сосон — сосонка
корозва — корогов — короговка
дно — ден — денце
стебло — стебел — стебельце
дерево — дерев — деревце
гніздо — гнізд — гніздечко
дружба — дружб — дружбонька
полотно — полотен — полотенце
книжка — книжок — книжечка

(про чергування о-е по ж ч ш щ див. § 14).

Закінчення -ів (-їв) у іменників ніякого та жіночого роду буває лише зрідка: з полів (рідко піль), до морів, місців (і місць), волів (воло), багнів (і багон), обличчів (і облич), роздоріжжів (і роздоріж), стовпників (і стовпниц), питаннів (і питань), подвір'їв, прислів'їв, бабів, хатів (і хат), губів (від „губа“, а від „губи“ = гриби — губ), статтів (і статтей).

Так само лише в окремих словах і -ей: свиней, мишей, вошей, очей, плечей (і пліч).

Нарешті чистий пенъ у формах родового відмінку множини і в деяких іменників множинних, насамперед із ознаками ніякого роду (себто з -а, -я в назовному: вила — вил, давилиця — давилиць, козла — козел, ясел, ясен, воріт, лежат, обставин, запросин, збоїн, вечерниць, ножиць, пошмий, конопель, висівок, віжок, ночов, круп (і крупів), Яс, Атен, Черкас, Бендер, Карпат, Лубень і деякі інші.

Давальний множини

§ 45. Закінчення давального відмінку множини в іменниках першої відміни цілком вичерпуються наведеними в таблиці зразками відмінювання, бо всі без винятку тверді й мішані іменники приймають закінчення -ам, всі без винятку м'які — -ям.

Щодо множинних іменників, то *-ам* приймають усі ті, що в назовному мають закінчення твердих іменників (себо *-и, -а*), ті ж, що мають у назовному закінчення м'яких (*-і, -ї, -я*) — *-ям*, алеж після неподвоєних ж ч ш щ, як завжди, теж *-ам*: *гордоці — гордоцям, пестоцям* і т. ін. Винятково: *люди — людям, штани — штаням, курям, гусям, дітям, сіням, саням, гурдям*.

§ 46. Окремих закінчень для знахідних відмінків

Знахідний множини множини в іменниках немає, їх заступають або форми назовних, або родових відмінків. В усіх назвах речей, а також звичайно й тварин знахідний відмінок множини дорівнюється назовному, а в назвах людей звичайно дорівнюється родовому: *на дуби, по коні, про корови, за телята, ведмеді, карасі, жуки* і т. ін., але *на козалих, про гостей, за молодичь, на хлопців*.

Указані тут загальні норми на те, коли знахідний відмінок множини дорівнюється назовному, а коли родовому, дуже ускладнюються тими причинами, що про них буде мова в синтаксі в §§ 162, 164. Навіть у назвах речей ми частенько можемо вжити при тому самому дієслові додаткового слова то в формі назовного множини, то в формі родового, напр.: „купив зошити“ і „купив зошитів“, „шукаю ножкиці“ і „шукаю ножкиць“ і т. ін. Із них знахідні, звичайно, тільки перші, а другі родові, але це вживання при тих самих дієсловах додаткових слів то знахідного, то родового відмінку спричиняється до поплутань форм знахідних відмінків множини взагалі (порівн. § 38, дрібн. прифт). І назви живих істот (тварин) частенько подібуються при тих самих дієсловах то в формі знахідного відмінку (= назовного), то в формі родового. Через те стали можливі від таких слів форми знахідного = формам родового, а саме після прийменників, що вимагають знахідного: „посідали козак на коней“ (з народн. вуст) і т. ін. (досить відоме і в літературній мові). Навпаки, знахідний відмінок від назов людей не завжди дорівнюється тільки родовому, а ще й назовному. Це навіть обов'язково в тих випадках, коли таке додаткове слово після прийменника разом із цим останнім сталося прислівниковим виразом чи хоч наблизилося до прислівника, напр.: „вийти в люди“, „піти вчителі“, „записатися в міщани“, „попитися в дурні“ тощо. Навіть і в інших випадках знахідний відмінок множини від назов людей може дорівнюватися назовному, а не родовому, як от „хустки на молодичі“ тощо, а в Шевченка, напр., такі вирази, як „серце люди полюбило“, досить звичайні і становлять одну з стилістичних особливостей його.

§ 47. Закінчення орудного відмінку множини

Орудний множини *-ами, -ями* майже достоту відповідає умовам уживання *-ам, -ям* у давальному множини (див. § 45), отже вичерпується наведеними в таблиці (див. ст. 44-45) зразками.

Усе ж таки в цьому відмінку є деякі невеликі й ухили від наведеної норми, як залишки колишніх окремих відмін. 1. Закінчення *-ми* після приголосних, поруч звичайних закінчень на *-ами, -ями*, буває в таких поодиноких іменни-

ків, як *кінь* — з *кіньми*, *гість* — перед *гістьми*, *чобітьми*, *жолудьми*, *коліньми* (*коліно* — частина тіла), *сльзьми* (звичайніше *сльозами*), *крильми* (*крило* у птиці), *свиньми*. Також у деяких множинних: *перед ворітьми*, *сіньми*, *курми*, *гусьми*, *дітьми*, *людьми*, *саньми*, *дівчатьми* і деякі ін.

2. Зрідка трапляється ще закінчення *-има*, почасти всушіш із *-ми*, *-ами*: *око* — *очима*, *плече* — *плечима*, *уши* *ма* (і *вухами*), *гроши* *ма* (і *грішми*), *грудима* (і *грудьми*), *дверима* (і *дверми*).

Місцевий
множини

§ 48. У місцевому відмінку множини закінчення *-ах*, *-ях* уживається точно в таких самих випадках, що й *-ам*, *-ям* у давальному множини: *на ногах*, *школярах*, *обличчях*, *штанях*, *курях*... (див. § 45).

Друга відміна.

Уваги до
таблиці

§ 49. До наведеного в таблиці (стор. 45) слід додати, що точно так, як „орля“, відмінюються й усі інші іменники цієї відміни, але після ж ч ш щ, як і зазначено в таблиці, звичайно, буде *-ат-* (а не *-ят-*): *курча*, *курчати*, *курчата* і т. ін.

Сюди ж належить і одно слово з наростком *-ен-*: *ім'я* — від *імени*, *імені*, *іменем*, *імена*, *імен*, *іменам*..., хоч подекуди і без *-ен-* за першою відміною м'якою групою: *ім'я*, *ім'ям* (орудн. одн.) тощо, себто як *плем'я*, *вим'я*, *сім'я*, *тім'я*, *полум'я* (див. § 35).

Слово *дівчата*, що в орудному відмінку може мати незвичайне для 2. відміни закінчення (*дівчатьми*), хоч і походить від *дівча* (ніжк. р.), але вже не в'яжеться з ним і завжди відчувається як множина до слова *дівчина*. В окремих говорах навіть уже й немає слова *дівча*, але є *дівчина* і *дівчата*.

Третя відміна.

Уваги до
таблиці

§ 50. До наведеного в таблиці (стор. 45) прикладу відмінювання іменників жіночого роду на приголосний слід додати деякі пояснення й уваги.

Не всі іменники цієї групи відмінюються точно за наведеним зразком, а саме в частині іменників у родовому відмінку однини буде закінчення *-і*, а не *-и*. Закінчення *-и* в родовому відмінку однини приймають усі іменники цієї відміни на *-сть*, *-рть*, себто на *ть* за другим приголосним: *до смерти*, *без дерти*, *з напасти*, *злости* і т. ін. та ще, як виняток, такі іменники: *осінь*, *сіль*, *кров*, *любов*, *Русь*, *отже до осені*, *без соли*, *до крові*, *від любови*, *з Руси*.

Усі інші іменники третьої відміни в родовому відмінку однини приймають -і: *ніч — до ночі, подорож — без подорожі, розкіш — від розкоші, твар — з тварі, молоді, постані, тіні, мазі, артілі, Росі, приятні, жовчі, матері* і т. ін.

В усьому іншому всі іменники цієї відміни приймають ті самі закінчення, що й у наведеному зразку, тільки, як звичайно, після неподвоєних шелесних треба ставити а, а не я: *ночам, ночами, ночах* і т. ін. (хоч *нічю, розкішню, подорожжю, започчю...*, а з аналогії й *харчю, нехвороцю, жовцю* тощо, порівн. *розторжя, підзамчя...* у § 35).

Але від слова *мати*, що приймає при відмінюванні наросток -ер- (*матері, матір'ю...*), знахідний однини буде *матір*, а кличний *мати!*

Зрідка іменники третьої відміни в родовому відмінку множини приймають закінчення -ів: *подорожів, розкошів, матерів, відповідів* (і *відповідей*), *тварів* (і *тварей*).

Колись усі іменники третьої відміни зовсім не мали закінчення -і, а в усіх відмінках, де тепер є це закінчення, було -и. Закінчення -і сюди зайшло з інших відмін, але в прислівниках, що повстали з окремих форм окремих слів третьої відміни, те -и зберігається в колишніх місцевих відмінках однини: *почасти, восени* (порівн. *по осені*).

По народніх говорах теж іще чимало форм із -и, і донедавна в літературній мові вживано цих іменників із закінченням -и там, де тепер ми вживаємо -і. Те видно, напр., із такого вірша Т. Шевченка:

*Червоною гадюкою
Несе Альти вісти,
Щоб летіли кроки з поля
Ляликів-панків їсти.*

ПРИКМЕТНИК.

Зразки відмінювання	§ 51.	Однина	Множина
Наз. Кличн.	<i>гарн-ий гарн-е</i>	<i>гарн-а</i>	<i>гарн-і</i>
Родов.	<i>гарн-ого</i>	<i>гарн-ої</i>	<i>гарн-их</i>
Давальн.	<i>гарн-ому</i>	<i>гарн-ій</i>	<i>гарн-им</i>
Знахідн.	= Наз. або Род.	<i>гарн-у</i>	= Наз. або Род.
Орудн.	<i>гарн-им</i>	<i>гарн-ою</i>	<i>гарн-ими</i>
Місцев.	<i>на гарн-ому, -ім</i>	<i>гарн-ій</i>	<i>гарн-их</i>
Наз. Кличн.	<i>жінчин жінчин-е</i>	<i>жінчин-а</i>	<i>жінчин-і</i>
Родов.	<i>жінчин-ого</i>	<i>жінчин-ої</i>	<i>жінчин-их</i>
Давальн.	<i>жінчин-ому</i>	<i>жінчин-ій</i>	<i>жінчин-им</i>
Знахідн.	Наз. або Род.	<i>жінчин-у</i>	= Наз. або Род.
Орудн.	<i>жінчин-им</i>	<i>жінчин-ою</i>	<i>жінчин-ими</i>
Місцев.	<i>на жінчин-ому, -ім</i>	<i>жінчин-ій</i>	<i>жінчин-их</i>

Наз. Кличн.	<i>син-ій син-е</i>	<i>син-я</i>	<i>син-ї</i>
Родов.	<i>син-ього</i>	<i>син-ьої</i>	<i>син-їх</i>
Давальн.	<i>син-ьому</i>	<i>син-ій</i>	<i>син-ім</i>
Знахідн.	= Наз. або Род.	<i>син-ю</i>	= Наз. або Род.
Орудн.	<i>син-ім</i>	<i>син-ьою</i>	<i>син-їми</i>
Місцев.	<i>на син-ьому, -ім</i>	<i>син-ій</i>	<i>син-їх</i>

Наз. Кличн.	<i>безкра-ій безкра-е</i>	<i>безкра-я</i>	<i>безкра-ї</i>
Родов.	<i>безкра-його</i>	<i>безкра-йої</i>	<i>безкра-їх</i>
Давальн.	<i>безкра-йому</i>	<i>безкра-ій</i>	<i>безкра-ім</i>
Знахідн.	= Наз. або Род.	<i>безкра-ю</i>	= Наз. або Род.
Орудн.	<i>безкра-їм</i>	<i>безкра-йною</i>	<i>безкра-їми</i>
Місцев.	<i>на безкра-йому, -їм</i>	<i>безкра-ій</i>	<i>безкра-їх</i>

§ 52. Наведені в попередньому § зразки відмінювання прикметників із відокремленими закінченнями цілком вичерпують зорову, графічну сторону відмінювання українського прикметника, показуючи, між іншим, що на письмі можна вбачати три роди закінчень: одно твердих прикметників (*гарний...*) і два м'яких (*синій...* і *безкрай...*). Але коли взяти на увагу, що, напр., закінчення *-його* і *-ього*, *-ім* і *-їм* це не по два звукових закінчення в кожній парі, а тільки різні написи через те, що раз закінчення іде після голосного (*безкрай-його*, *на безкраїм*), а другий іде після м'якого приголосного (*синього*, *на синім*), і що власне відрізняються ці прикметники тільки основами, а не закінченнями (*безкрай-ого*, *на безкрай-ім* — *синь-ого*, *на синь-ім*), то стане ясно, що й м'яких прикметників не два розряди звуковими закінченнями, а тільки один, і що в самих закінченнях на письмі м'які прикметники різняться супроти твердих тим, що в них і або ї відповідно до и в твердих. Та тільки й це, зорове й графічне, розрізнення прикметників не дозволяє говорити за два роди закінчень звукових в українських прикметниках через те, що м'які прикметники вимовляються достеменно з таким закінченням, як і тверді, себто не тільки в тих випадках, коли, напр., в них я відповідає а в твердих (*синя—гарна*) тощо, а і в тих, коли там і (ї) відповідно до и в твердих (*синій — гарний, синіх — гарних...*). По-правна, чиста вимова таких українських прикметників ясно свідчить, що тут завжди и після м'якого приголосного:

<i>синій</i>	ВИМОВЛЯЄТЬСЯ	<i>синьий</i>
<i>з синім</i>	„	<i>з синьим</i>
<i>синіх</i>	„	<i>синьих</i>
<i>синіми</i>	„	<i>синьими</i>
<i>безкрай</i>	„	<i>безкрайий</i>
<i>з безкраїх</i>	„	<i>з безкрайих і т. ін.</i>

Отже, щодо вимови, то українські прикметники поділяються на тверді й м'які тільки тим, що в перших твердий приголосний перед закінченням, у м'яких — м'який, а самі ж закінчення однакові.

§ 53. Твердих прикметників в українській мові величезна більшість супроти м'яких. Зокрема до твердих належать:

1. Усі без винятку на -гий, -ний, -хий, -чий, -ший, -жий, -щій, -ций, як от *тугий, високий, безверхий, гарячий, старіший, невсипучий, куций* і т. ін.

2. Усі з наростками -ів, -ин (після голосних та апострофа -їв, -їн): *братів, братове, братова, шевців, шевцеве, шевцева, курїв, курїве, курїва, Солов'їв* (прізвище *Соловей*), *Солов'єве, Солов'єва, доччин, доччине, доччина, донин* (доня), *донинс, донина, Лукїїн, Лукїїне, Лукїїна, Марїїн, Марїїне, Марїїна* і т. ін.

У присвійних прикметниках, що постають від іменників жіночого роду на -я, тільки після голосних та апострофа буває -їн, але ніколи не буває -ін після приголосних, отже: *няня — нянин, Галя — Галин, Маруся — Марусин, Мотя — Мотин* і т. ін. (див. іще § 117).

Щодо зміни г и х на ж ч ш перед -ин, то див. § 20.

3. Ті нечисленні прикметники, що в назовному відмінку однини чоловічого роду можуть уживатися й без закінчення -ий: *варт, винен, годен, ладен, готов, повен, повинен, певен, рад, (займенники) всяк, кожен, жаден*.

У поезії, в народніх піснях та в деяких виразах такі короткі прикметники вживаються трохи ширше, там можна подібати ще й такі, як *велик, дрібен, дивен, яснв, здоров, немочен, недує, стар, молод, щаслив, ясєн* і деякі інші.

4. Усі на -ний (з наголосом на закінченні): *значний, чарівний, сполучний, забутий, нічний* і т. ін. (за винятком тільки прикметника, що вживається в жіночому роді: *заміжня'*) і багато інших на -ний, як напр.: *безладний, безпорадний, безробітний, величний, відповідний, господарний, довичний, заможний, книжний, літературний, майстерний, лодний, нагірний, нормальний, отрутий, північний, поетичний, поперечний, природний, придатний, рідний, семирічний, тогобічний, тотожний* тощо.

§ 54. М'яких прикметників взагалі небагато. Майже всі вони на -ній (з н перед закінченням) і тільки поодинокі слова на -тій, -лій, -зій, -сій та всі на -їй, себто коли закінчення після голосних або апострофа.

До м'яких прикметників належать:

1. Усі прислівникові на -шній, -жній (себто ті, що походять від прислівників): *вчорашній, домашній, завтрашній, тутешній, домішній, справжній, ближній, позовжній*, тощо, а також і інші подібні, як *прийдешній, неділеншій, сінешній...*

2. Окремі на -ній:

<i>безодній</i>	<i>життій</i>	<i>остатній</i>
<i>братерній</i>	<i>забутній</i>	<i>передній</i>
<i>братній</i>	<i>задній</i>	<i>пізній</i>
<i>будній</i>	<i>західній</i>	<i>порожній</i>
<i>великодній</i>	<i>зятній</i>	<i>последній</i>
<i>верхній</i>	<i>крайній</i>	<i>присутній</i>
<i>вечірній</i>	<i>кутній</i>	<i>путній</i>
<i>вишній</i>	<i>(трикутній...)</i>	<i>ранній</i>
<i>всесвітній</i>	<i>літній</i>	<i>самотній</i>
<i>(досвітній,</i>	<i>літошній</i>	<i>(але самітній)</i>
<i>цілосвітній...)</i>	<i>майбутній</i>	<i>середній</i>
<i>городній</i>	<i>матерній</i>	<i>(посередній...)</i>
<i>госп. дній</i>	<i>могутній</i>	<i>синій</i>
<i>давній</i>	<i>мужній</i>	<i>спідній</i>
<i>дорожній</i>	<i>надвірній</i>	<i>сторонній</i>
<i>(подорожній,</i>	<i>нижній</i>	<i>субітній</i>
<i>задог. ожній...)</i>	<i>новітній</i>	<i>(також суботній)</i>
<i>достатній</i>	<i>обідній</i>	<i>сусідній</i>
<i>древній</i>	<i>(пообідній...)</i>	<i>східній</i>
<i>дружній</i>	<i>осінній</i>	<i>хатній</i>
<i>(подружній...)</i>	<i>останній</i>	<i>художній</i>

і небаг. інших, при тім деякі вживаються в обох формах — твердій і м'якій.

3. Числівник *третій* та рідко вживані на -лій, -зій, -сій: *орлій, козій, песій* (звичайно *орлячий, козячий...*)

Також власні назви, як от *Кабане* (отже з *Кабанього, Кабаньому...*), *Жаб'е* (отже до *Жабйого, Жабйому...*)

4. Усі з закінченням після голосного (їх дуже небагато): *безкрай, довговій, короткоший, буїй*.

Додаткові
форми при-
кметників

§ 55. Усі наведені в § 51 прикметникові закінчення з одного голосного у відкритому складі вживаються і в повнішій формі (наче подвоюючися): *біла — білая, біле — білее, білу — білую, білі — білії* і т. ін. Такі форми найбільше властиві поезії, пісням і лише зрідка вживаються в звичайній, діловій мові (займенники *тая, тую, цяя...* — див. § 65₂).

Отже, ці повніші проти звичайних форми оздоблюють мову, ідуть на прикрасу їм, але, як і святна одіж, гарні й доречні будуть тільки на своєму місці, наприклад, у віршах елегійного змісту, з урочистим піднесенням то-що, як от:

І широку долину,
І високу могилу.
І вечірню годину,
І що снилось, говорилося —
не забуду я". (Т. Шевч.)

"Ой чого ти почорніло,
Зеленее поле?
Почорніло я од крови
За вольну волю". (теж)

"А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!" і т. д. (теж)

"У богії села, убогії ниви,
Убогий, обшарпаний люд!" (Б. Грінч.)

Не можна цього самого сказати за всі короткі прикметники, теж ніби відмінні від звичайних форм. Такі, як *варт*, *ладен*, *повен*, *кожен* тощо, звичайнісінькі і в діловій мові поруч форм із закінченням *-ий* (*вартий*, *ладний*...), алеж такі, як *велик*, *дивен*, *щаслив*... (див. § 53а), теж, як архаїзми, надають мові поважності, урочистості і слухні знов же тільки на своєму місці як певний стилістичний засіб, як от у того ж таки Шевченка старий козак каже:

"Я стар був, немощен..." („Бував в неволі")

Виятково такі форми бувають і в м'яких прикметниках: „Забув і страх господень". (П. Куліш).

Ще далеко сильніше стилістичне значіння архаїзмів надають такі короткі прикметники, коли вони й відмінюються як іменники, або зовсім не відмінюються. Часто такі прикметники тісніше в'яжуться з керівними іменниками, ніж звичайні прикметники.

Приклади:

"На чорнім вброні-коні". (Т. Шевч.)
"Там мій милий ходить,
Ворон-коня водить". (Нар. пісня)

Іноді такі архаїзми бувають чисто книжні, напр., у Шевченка:

"...люта зла

Не дієш без вини нікому". („Бретик").

2. та 3. ступ. прикм. § 56. Вищий або другий ступінь прикметників

творюється додаванням до основи прикметника наростків *-ш-* або *-іш-*. Спосіб творення прикметників другого ступеня взагалі досить складний, поплутаний і не цілком усталений. Можна розрізняти кілька етапів у цих прикметниках. Найстарший спосіб — це додавання наростка *-ш-* до пня прикметника, при тім коли в прикметникові першого ступеня є наросток *к*, то в 2. ступені він випадає: *тихий* — *тихший*, *м'який* — *м'якший*, *старий* — *старший*, *глибокий* — *глибший*, *високий* — *вищий* (про перехід *с + ш* на *шч*, себто *щ*, тощо див. § 23), *широкий* — *ширший*, *тонкий* — *тонший*, *низький* — *нижчий* тощо. Поруч цього здавна широке застосування мав і наросток *-іш-*: *білий* — *біліший*, *милый* — *миліший*, *ясний* — *ясніший* і т. ін. Цей наросток *-іш-* потім став уживатися й при прикметниках із наростковим *к* без зміни цього останнього на інший приголосний, і в прикметниках пізнього походження це стало за норму: *гнучкий* — *гнучкіший*, *рвачкий* — *рвачкіший*, *терпкий* — *терпкіший*, *палкий* — *палкіший*, *боязкий* — *боязкіший* і т. ін. Цей новий спосіб творення другого ступеня прикметників поширився й на такі прикметники, що вже мали другий ступінь, утворений наростком *-ш-*: *старший* і *старіший*, *багатший* і *багатіший*, *грубший* і *грубіший*, *здоровший* і *здоровіший*, *дорогий* і *дорогіший*, *м'який* і *м'якіший*, *гладкий* і *гладкіший*, *тонкий* і *тонкіший* і т. ін. Зрідка в випадки, коли *к* перед *-іший* переходить у *ч*: *гіркий* — *гірший* — *гірчіший* — *гірчіший*, *швидкий* — *швидший* — *швидчіший* — *швидкіший*.

Новітні форми з *-іш-* надають прикметникам конкретнішого і вужчого значіння супроти старіших, як це можна бачити з таких прикладів:

гіркий — *гірший* — *гіркіший*
старий — *старший* — *старіший*
молодий — *молодший* — *молодіший*

Взагалі про наросток *-ш-* можна сказати, що хоч він іще й дуже поширений в українській мові, а все ж уже дещо втрачає своє значіння другого ступеня прикметників, коли появляються навіть такі форми, як *хутчіше*, *кращіший*, *дужчіше*, *важчіш*, напр.:

„Він морозив вже багато всяких,
 Тим і знав, кого в а ж ч і ш дошкулять“. (Б. Грін.)

Підсильне значіння при прикметниках 2. ступеня мають такі слова, як *геть то*, *далеко*, *багато* тощо: *геть то більший*, *далеко гірший*, *багато кращий* тощо.

Наголос звичайно буває на -іший.

Щодо найвищого або третього ступеня прикметників, то він твориться приростком най- при формах другого ступеня: *найбільший, найстаріший, найстаріший, найгірший* і т. ін. На підсилення третього ступеня прикметників уживаються ще приростки як-, що-: *якнайбільший, якнайгірший, щонайкращий, щонайсильніший* і т. ін.

Зрідка найвищий ступінь твориться і додаванням най- до форм не вищого, а звичайного ступеня: *найсвятій* тощо.

Відмінюються прикметники другого й третього ступенів звичайно так, як і інші прикметники: *старша дівчина, з глибшої балки, я не бачив нічого кращого за не* і т. ін.

§ 57. Про численні прикметники, що правлять у мові за іменники, докладніше скажемо в синтаксі, а тут тільки зауважити треба, що такі слова, оскільки вони не згубили зв'язку з прикметниками, оскільки відчуються як прикметники, відмінюються точно так, як і всі прикметники. До таких слів належать, наприклад: *судівничий, лютий (місяць), молода, подушне, Лозова, Котляревський, Загірня, Рівне, Старобільське, Миколаївська, Попасна, Підгородне* і т. ін.

Тільки чоловічі прізвища та географічні назви на -ів та -ин уже не відмінюються як звичайні прикметники, більш чи менш перейшовши на іменникову відміну, а саме:

1. Прізвища на -ів зберігають прикметникові закінчення в орудному однини та всіх відмінках множини, крім назовного, а в усіх інших прийняли вже іменникові закінчення:

	Однина	Множина
Наз. Клич.	<i>Драгоманів</i>	<i>Драгоманови</i>
Родов.	<i>Драгоманова</i>	<i>Драгоманових</i>
Давальн.	<i>Драгоманову</i>	<i>Драгомановим</i>
Знах.	<i>Драгоманова</i>	<i>Драгоманових</i>
Орудн.	<i>Драгомановим</i>	<i>Драгомановими</i>
Місц.	<i>при Драгоманову, -і,</i>	<i>при Драгоманових</i>

2. Прізвища на -ин та географічні назви на -ів, -ин цілком перейшли на іменникову відміну:

	Однина	Множина
Назовн.	<i>Солошин</i>	<i>Солошини</i>
Кличн.	<i>Солошине</i>	<i>Солошини</i>
Родов.	<i>Солошина</i>	<i>Солошинів</i>
Давальн.	<i>Солошинові</i>	<i>Солошинам</i>
Знах.	<i>Солошина</i>	<i>Солошинів</i>
Орудн.	<i>Солошином</i>	<i>Солошиними</i>
Місц.	<i>на Солошині, -ові</i>	<i>на Солошинах</i>

Так само і з *Киева, під Києвом, до Чигирина, перед Чигирином* і т. ін.

Але ж жіночі власні назви, як також і ніякого роду, на *-ова, -ина, -ове, -ине* тощо зберігають прикметникову відміну, отже *Драгоманова — до Драгоманової, Драгомановій, з Драгомановою...*, *Солошина — до Солошиної, Солошиній, з Солошиною* і т. ін. (тільки в назовному множині закінчення іменникове: *Ольга та Ганна Драгоманови...*); *станція Демурина — з станції Демуриної, на станції Демуриній* і т. ін.

§ 58. Зважаючи на деякі говіркові ухили в відмінюванні прикметників, на чужомовні впливи тощо, слід застерегти від хибного для літературної мови.

Поперше не плутати прикметникових закінчень із закінченнями м'якої та мішаної групи першої відміни іменників, де є характерне *е* (в прикметниках *о*): *свіжа їжа — свіжою їжею, давня пісня — давньою піснею, безкрая лінія — безкраюю лінією* і т. ін.

Подруге не плутати прикметникових закінчень жіночого роду родового й давального-місцевого відмінків однини: *до всесвітньої революції — всесвітній революції, у всесвітній революції* і т. ін.

Потретє не плутати в твердих прикметниках закінчень *-ий* та *-ій*: *гарячий день — у гарячій воді* і т. ін.

Почетверте не скорочувати закінчень *-ої* й *-ою* на *-ой*: *з білої, білою* і т. ін.

Поп'яте пам'ятати, що приголосні *н д т л* у твердих прикметниках перед і не зм'якшуються: *гарні, тверді, круті, білі, у гарній, в молодім* і т. ін. (див. § 10).

ЗАЙМЕНИК.

Особовий і зворотний	§ 59. Однина			Множина	
Назовн.	я	ти		ми	ви
Родов.	мене	тебе	себе	нас	вас
Давальн.	мені	тобі	собі	нам	вам
Знахідн.	мене	тебе	себе	нас	вас
Орудн.	мною	тобою	собою	нами	вами
Місцев.	на мені	тобі	собі	нас	вас
Назовн.	він воно		вона	вони	
Родов.	його (нього)		її (неї)	їх (них)	
Давальн.	йому		їй	їм	

Знахідн.	його (нього)	її (ню, неї)	їх (них)
Орудн.	ним, їм	нею (єю)	ними, їми
Місцев.	на ньому, нім, йому	ній, їй	них, їх

Після прийменників займенники 3-ї особи частіше вживаються з *н* (до неї...), ніж без *н* (до його...). В орудному відм. форми з *н* без прийменників звичайні: *ним, нею, ними*.

Присвійний	§ 60.		Однина	Множина
Назовн.			<i>мій</i> <i>мое</i>	<i>моя</i>
Родов.			<i>мого</i>	<i>моєї</i>
Давальн.			<i>моему</i>	<i>моїй</i>
Знахідн.	= Наз. або Род.		<i>мою</i>	<i>мої</i>
Орудн.			<i>моїм</i>	<i>моєю</i>
Місцев.	<i>по моему, моїм</i>		<i>моїй</i>	<i>моїми</i>
			<i>моїх</i>	

Так відмінюються і *твій, свій*.

Вказівний	§ 61.		Однина	Множина
Назовн.			<i>той</i> <i>те</i>	<i>та</i>
Родов.			<i>того</i>	<i>тієї</i>
Давальн.			<i>тому</i>	<i>тій</i>
Знахідн.	= Наз. або Род.		<i>ту</i>	<i>ти</i>
Орудн.			<i>тим</i>	<i>тією</i>
Місцев.	<i>на тому, тім</i>		<i>тій</i>	<i>тими</i>
				<i>тих</i>
Назовн.			<i>цей</i> <i>це</i>	<i>ця</i>
Родов.			<i>цього</i>	<i>цеї</i>
Давальн.			<i>цьому</i>	<i>цій</i>
Знахідн.	= Наз. або Род.		<i>цю</i>	<i>цею</i>
Орудн.			<i>цим</i>	<i>цією</i>
Місцев.	<i>на цьому, цім</i>		<i>цій</i>	<i>цими</i>
				<i>цих</i>

Як *той* відмінюється *отой, тамтій, як цей — оцей та сей*.

Займенник *цей* частіше вживаний, ніж *сей*, дещо вже застарілий. Але *сей* звичайне в складних словах та прислівникових виразах: *сьогодні, себто, сьогорішній, сьогорічний, сьогочасний, сього року, сю ніч, у сей час* тощо.

Питальний		§ 62.	
Назовн.		<i>хто</i>	<i>що</i>
Родов.		<i>кого</i>	<i>чого</i>
Давальн.		<i>кому</i>	<i>чому</i>
Знахідн.		<i>кого</i>	<i>що</i>
Орудн.		<i>ким</i>	<i>чим</i>
Місцев.		<i>на кому, на кім</i>	<i>на чому, на чім</i>

Після прийменників у знахідному відмінку замість *що* часто вживається *віщо*: за *віщо*, на *віщо*, через *віщо*, по *віщо* і т. ін.

	Однина		Множина
Назовн.	чий	чье	чії
Родов.	чийого	чьеї	чийих
Давальн.	чому	чийї	чийім
Знахідн.	= Наз. або Род.		= Наз. або Род.
Орудн.	чийм	чьею	чийми
Місцев.	на чьому, на чийм на чийї		на чийх

Неозначений	§ 63.	Однина	Множина
Назовн.	увесь (весь)	усе	уся
Родов.	усього	усеї	усіх
Давальн.	усьому	усій	усім
Знахідн.	= Наз. або Род.		= Наз. або Род.
Орудн.	усім	усею	усіма
Місцев.	на всьому, всім всій		всіх

§ 64. Займенники з частками *-сь*, *-будь*, *де-*, *ні-*, *аби-* тощо відмінюються лише в основній частині:

Хтось — *когось* — *комусь* — *кимсь* (і *кимось*)..., а так само *щось*, *чийсь*, *котрийсь*...

Хтобудь — *когобудь* — *комубудь* — на *комубудь*..., а так само *щобудь*...

Хтонебудь — *когонебудь* — *комунебудь* — на *комунебудь*..., а так само *щонебудь*...

Де хто — *декого* — *декому* — де на *кім* (і на *декім*)..., а так само *дещо*, *деякий*, *декотрий*...

Ні хто — *нікого* — *нікому* — ні на *кому* (і на *нікому*)..., а так само *ніщо*, *ніякий*, *нікотрий*, *нічий*...

Аби хто — *абикого* — *абикому* — аби на *кому* (і на *абикому*)..., а так само *абищо*, *аби який*...

§ 65. Усі інші займенники: *наш*, *ваш*, *кожен* (кожний, рідше *кождий*), *жаден* (жадний), *всякий*, *який*, *котрий*, *інший*, *інакший*, *всенякий*, *всілякий*, *самий*, *сам* тощо відмінюються як прикметники, але від займенника *сам* ніякий рід *саме* і *само*, а назовний множини *самі* і *сами*.

Наведеними в попередніх §§ відомостями про закінчення в займенниках не вичерпується морфологія їх. Найважливіші додаткові уваги до всього сказаного в попередньому такі:

1. Заперечні займенники *ніхто* й *ніщо* в усіх непрямих відмінках бувають у двох постатях щодо наголосу і відповідно до цього і в двох значіннях:

Наз.	Кл. <i>ніхто</i>	<i>ніщо</i>
Род.	<i>нікого</i> і <i>нікого</i>	<i>нічого</i> і <i>нічого</i>
Дав.	<i>нікому</i> і <i>нікому</i>	<i>нічому</i> і <i>нічому</i>
Знах.	<i>ні на кого</i> і <i>ні на кого</i>	<i>ні на що</i> і <i>ні на що</i>
Оруд.	<i>ніким</i> і <i>ніким</i>	<i>нічим</i> і <i>нічим</i>
Місц.	<i>ні на кому</i> і <i>ні на кому</i> , <i>-ім</i>	<i>ні на чому</i> і <i>ні на чому</i> , <i>-ім</i>

Форми прaviх стовпців мають загальніше і ширше значіння, форми лiвих (з наголосом на *ні*) конкретніше. Ці останні часто заступаються словосполученням „нема + кого, чого, кому, чому, з ким, з чим, на кому, на чому“ тощо, напр.: *нема кого надіслати* (= *нікого надіслати*), *нема кому дати* (= *нікому дати*), *нема на кого послатися* (= *ні на кого послатися*) і т. ін. Порівн. *нікому не хотілося*, себто „всім не хотілося“ і т. ін. Порівн. *іще ні за що* (нема за що) *купити хліба* і *ні за що не купиш хліба*. Порівн. іще § 94.

2. Поруч наведених загальнолітературних форм різних займенників по народніх говорах живуть іще різноманітні варіанти їх, і їх частенько подибуємо в поезії, напр.:

намість *мого, твого, свого* — *мойого, твійого, свійого*
 „ *моєму, твоему, своєму* — *моїому, мійму, мому...*
 „ *тієї, цієї, всієї* — *тої, тії, теї, цеї, ції, всеї, всії*
 „ *тією, цією, всією* — *тою, тію, цєю, цію, всею, всію,*

а також і ще вужчі локалізми, як от:

намість *твоїї, твоею, своєї, своєю, моєї, моєю* — *твеї, твею, свеї, свею...*
 „ *тебе, мене, себе* — *тя, м'я, ся*
 „ *тобі, мені, собі* — *ти, ми, си*
 „ *його, йому* — *го, му*
 „ *той, та, те, сей, ся, се* — *тот, тота, тоте, сесь, сеся, сесе*
 „ *усіма* — *усіми*
 „ *увесь* — *усей* і деякі інші.

Щодо подвоєних закінчень, як у прикметників, то вони досить звичайні тільки в вказівних займенниках *тая, тую, чее...*, в інших же трапляються рідко і в тих самих умовах, що й у прикметників (див. § 55).

От декілька прикладів на незвичайні займенникові закінчення:

„Батька, матір, себе, брата,
 Собак отруїла
 Тію клятою водою“. (Т. Шевч.)

„... вам призначено

Скалу сеєю розбить“. (Ів. Франко)

„Ой що ж я набідилась з отею відмою“. (Л. Україн)

„Щастя наше скляне“. (А. Крим.)

Наголос у
займенниках

§ 66. У деяких двоскладових формах займенників після прийменників наголос із кінця пересувається на початок.

Це буває в формах родового-знахідного відмінку від займенників *я, ти, він, себе, весь, хто, що, той, цей (сеї)*, отже після прийменників *з, до, на, за, перед, у, біля, від* тощо та в формах місцевого відмінку від займенників *весь, хто, що, той, цей (сеї)*, отже після прийменників *на, у, при*.

Приклади:

мене — з мене
тебе — до тебе
себе — на себе
його — за нього
всього — біля всього
кого — у кого
чого — від чого

того — коло того
цього — перед цього
всьому — на всьому
кому — у кому
чому — на кому
цьому — на цьому
сьому — в цьому і т. ін.

ЧИСЛІВНИК.

Відмінювання числівників § 67. Звичайні числівники (*один, два, три...*) відмінюються не однаково, розпадаючись щодо цього на декілька груп.

1. Числівник *один, одно (або одне), одна* відмінюються достоту так, як займенник *той, те, та* (див. § 61): *одного, однієї, однією, одні і т. ін.*

І так само рівнобіжні форми бувають: *одної, однотою* тощо.

2. Числівники *два...* до *ста* відмінюються так:

Назовн.	два	два	три	чотири
Родов.	двох		трьох	чотирьох
Дав.	двом		трьом	чотирьом
Знах.	= Наз. або Род.		= Наз. або Род.	= Наз. або Род.
Орудн.	двома		трьома	чотирма
Місц.	на двох		трьох	чотирьох
Назовн.	п'ять	шість	сім	вісім
Родов.	п'ятьох	шістьох	сімох	вісьмох
Дав.	п'ятьом	шістьом	сімом	вісьмом
Знах.	= Наз. або Род.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.
Орудн.	п'ятьма	шістьма	сімома	вісьмома
Місц.	на п'ятьох	шістьох	сімох	вісьмох

Як *п'ять* або *шість* відмінюються числівники:

<i>дев'ять</i>	<i>шістнадцять</i>	<i>трицять</i>
<i>десять</i>	<i>сімнадцять</i>	<i>п'ятдесят</i>
<i>одинадцять</i>	<i>вісімнадцять</i>	<i>шістдесят</i>
<i>дванадцять</i>	<i>дев'ятнадцять</i>	<i>сімдесят</i>
<i>тринадцять</i>	<i>кільканадцять</i>	<i>вісімдесят</i>
<i>чотирнадцять</i>	<i>стонадцять</i>	<i>дев'ятдесят</i>
<i>п'ятнадцять</i>	<i>двадцять</i>	<i>кількадесят</i>

але всі вони в родов., давальн., місцев. відмінках іноді бувають із закінченням *-и*: з *п'ятьох хат* — з *п'яти (шести, семи, восьми...)* хат, рад і двадцятьом карбованцям — рад і двадцяти карбованцям, шістдесятьох робітників — шістдесяти робітників і т. ін.

3. Числівники на означення сотень — *двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот* відмінюючись розпадаються:

двісті хат — з *двох сот хат*
п'ятсот карбованців — рад *п'ятьом* *стам* карбованцям
чотириста робітн. — з чотирма *стами* робітниками
дев'ятсот душ — без *дев'яти сот душ* і т. ін.,

хоч вживаються і без відміни закінчень:

шістсот дворів — без *шістсот дворів*
п'ятсот людей — з *п'ятсот людьми*
478.659 карбованців — на *чотириста сімдесят вісім тисяч шістсот п'ятдесят дев'ятьох карбованців*.

У таких складених числівниках відмінюються тільки останній числівник, як також і в рядових складених числівниках: з *вісімсот тридцять п'ятим* тощо.

4. Числівники *сорок, дев'яносто (= дев'ятдесят), сто* відмінюючись приймають закінчення *-а*, а для орудного відмінку ще й такі: *стами, сорокома* (або *сорокма*), а про такі, як *стами...* в складених числівниках, див. 3.

5. Неозначені числівники *скільки, стільки, кілька, декілька* відмінюються як два: *скільких, стільком, кількома* тощо, а багато як три: *багатьох, багатьом, багатьома* (і *багатьма*).

6. Збірні числівники *двоє, обоє, троє* у непрямих відмінках заступаються формами від *два, обі, три*: *двоє — двох, двоє, обом...*, *троє — трьох...*, а числівник *обидва*, *обидві* зрідка змінюється як два (*обидвох, обидвоє...*), але частіше в непрямих відмінках змінюється формами *обох, обом, обома, на обох* (звичайні форми від маловживаного назовного відмінку *обі, обі*).

Збірні числівники *четверо, восьмеро, одинадцятро...* а також такі, як *обойко, двойко, тройко, п'ятірко, семірко...* звичайно не відмінюються.

Рядові числів. § 68.

ники

1. <i>перший (перше, перша)</i>	30. <i>тридцятий</i>
2. <i>другий</i>	40. <i>сороковий</i>
3. <i>третій</i>	50. <i>п'ятдесятий</i>
4. <i>четвертий</i>	60. <i>шістдесятий</i>
5. <i>п'ятий</i>	70. <i>сімдесятий</i>
6. <i>шостий</i>	80. <i>вісімдесятий</i>
7. <i>сьомий</i>	90. <i>дев'ятдесятий і дев'яностий</i>
8. <i>восьмий</i>	100. <i>сотий</i>
9. <i>дев'ятий</i>	200. <i>двосотий</i>
10. <i>десятий</i>	300. <i>трисотий</i>
11. <i>одинадцятий</i>	400. <i>чотирисотий</i>
12. <i>дванадцятий</i>	500. <i>п'ятсотий...</i>
13. <i>тринадцятий</i>	1.000. <i>тисячний</i>
14. <i>чотирнадцятий</i>	1.000.000. <i>мільйонний</i>
20. <i>двадцятий</i>	

Відмінюються вони як прикметники. Див. іще § 190

Дробові чи- § 69.

слівники

$\frac{1}{2}$ <i>одна друга</i>	$\frac{7}{8}$ <i>сім восьмих</i>
$\frac{1}{3}$ <i>одна третя...</i>	$\frac{9}{10}$ <i>дев'ять десятих</i>
$\frac{2}{3}$ <i>дві третіх</i>	$\frac{14}{29}$ <i>чотирнадцять двадцять дев'ятих</i>
$\frac{4}{5}$ <i>чотири п'ятих</i>	0,00008 <i>вісім сотисячних і т. ін.</i>

Числівники *півтора (карбованця, відра), півтори (кварти), півтретя ($2\frac{1}{2}$), півчверта ($3\frac{1}{2}$), півп'ята ($4\frac{1}{2}$), півшоста ($5\frac{1}{2}$) і т. ін., півтораста (150), півтретяста (250), півчвертаста (350) тощо не відмінюються, а половина ($\frac{1}{2}$), третина ($\frac{1}{3}$), чвертина (або чвертка) відмінюються як звичайні іменники.*

З іменниками *пів* пишеться разом, коли сполучається з назовним відмінком: *південь, півпарубок, півкварта, піваркуш, півріж...* (з *півдня, півднем, півпарубкові...*), але *пів доповіді, пів міста...* бо нема „півдоповідь“.

Про сполучення іменників із *два, дві, обидва, обидві, три, чотири* див. § 43, про числівникові прислівники та такі сполучення як „два по два“ тощо § 92.

ДІЄСЛОВО

Дієйменник.

Закінчення дієйменника

§ 70. Звичайне закінчення дієйменника в українській мові -ти. Це закінчення або безпосередньо з коренем дієслова в'яжеться, або в'яжеться з ним через різні наростки, як напр.:

1. *нес-ти, рев-ти, плив-ти, скуб-ти, тер-ти, мер-ти, нект-ти, ляг-ти, товк-ти, біг-ти...* (також *перенес-ти, винес-ти...*, *нес-тися, перенес-тися...*)

Сюди ж належать такі, як *ли-ти, би-ти, ри-ти, ми-ти, ши-ти, жи-ти, пи-ти* тощо.

2. *каз-а-ти, в'яз-а-ти, пис-а-ти, маз-а-ти, да(в)-а-ти...* (*розказ-а-ти, в'яз-а-тися...*)

3. *ки-ну-ти, ги-ну-ти, в'я-ну-ти, гор-ну-ти...* (*заки-ну-ти...* *ки-ну-тися...*), а також такі, як *рв-ону-ти...*

4. *гр-а-ти, вечер-я-ти, більш-а-ти, глибш-а-ти, ставл-я-ти, охк-а-ти...* (*загр-а-ти, гр-а-тися...*)

5. *дар-ува-ти, год-ува-ти, мал-юва-ти, гор-юва-ти, кл-юва-ти...* (*вигод-ува-ти...*, *годува-тися...*)

6. *біл-і-ти, ум-і-ти, багат-і-ти, жал-і-ти...* (*забіл-і-ти...*, *жал-і-тися...*)

7. *мурк-ота-ти, мурк-оті-ти, цок-ота-ти, цок-оті-ти...*

8. *вод-и-ти, нос-и-ти, крут-и-ти, вар-и-ти, хвал-и-ти, го-ї-ти, сто-ї-ти...* (*вивод-и-ти...*, *вод-и-тися...*)

Крім того є ще невідмінні дієйменники пестливі: *їстоньки, їстки, спатоньки, спатусі, спатуні...*

Скорочені закінчення дієйменників -ть допускаються тільки в красному письменстві, як от *казить, хотіть*. Не слід уживати таких дієйменників, як „печи“ або „пекчи“ замість *пекти* тощо. Про -ся(-сь) в дієйменниках див. § 15 дрібн. шр.

Дійсний спосіб.

Теперішній (і майбутній) час.

Зразки від- § 71.
мінювання

1 група

(е/у в/ю)

2 група

(и/а, я ї/я)

Однина	1 особа	<i>печ-у</i>	<i>зна-ю</i>	<i>біж-у</i>	<i>сто-ю</i>
	2 особа	<i>печ-еш</i>	<i>зна-єш</i>	<i>біж-иш</i>	<i>сто-їш</i>
	3 особа	<i>печ-е</i>	<i>зна-є</i>	<i>біж-ить</i>	<i>сто-їть</i>
Множина	1 особа	<i>печ-емо</i>	<i>зна-ємо</i>	<i>біж-имо</i>	<i>сто-їмо</i>
	2 особа	<i>печ-ете</i>	<i>зна-єте</i>	<i>біж-ите</i>	<i>сто-їте</i>
	3 особа	<i>печ-уть</i>	<i>зна-ють</i>	<i>біж-ать</i>	<i>сто-ять</i>

Ознаки 1. й мінюються за одним із наведених у попередньому § зразків, тобто належать або до 1-ї, або до 2-ї групи. Але далеко не завжди ясна залежність того чи іншого дієслова до однієї з цих груп, а не знаючи цього, часто не можна поправно написати дієслова, бо головна ознака поділу дієслів на групи, *е й и* у закінченні, в мові стирається, коли ті закінчення ненаголошені (див. § 7). Таким чином треба уміти розрізняти дієслова 1-ї й 2-ї групи.

1. Часто належність дієслова до тієї чи іншої групи можна виявити з такої форми його, де наголос падає на характерний голосний у закінченні. Напр., щоб упевнитися того, що в дієсловах *плетемо́, женемо́, кладемо́, стриже́те* треба написати *е*, а не *и*, тобто що це дієслова 1-ї групи, досить пригадати такі форми дійсного способу як *плетеш, жене, кладеш, стрижеш*. Але *летимо́, біжимо́, кричимо́, сидимо́* треба написати *и*, бо *летиш, біжиш, кричиш, сидиш*.

Часто в дієсловах приросток перетягає наголос з закінчення (особливо *ви-*), отже в таких дієсловах слід відкинути приросток, що визначити належність дієслова до групи, напр., *вибіжи́ть, наля́жуть, посто́біли...*, бо *біжи́ть, ле́жуть, сто́ять*.

2. Іноді з форми 3-ї особи множини можна визначити належність дієслова до групи, напр., *маже́, плаче́ш, бо ма́жуть, плачу́ть; кри́иш, ду́шиш, бо кри́ять, ду́шать*. Але часто сама форма 3-ї ос. множ. не ясна, і в таких випадках треба звертатися до дієйменника, пам'ятаючи, що всі дієслова з закінченням у дієйменниках на *-ити* й *-іти* 2-ї групи:

учити — *учиш, учи́ть...*, *уча́ть*
мусити — *мусиш, муси́ть...*, *муса́ть*
громадити — *громадиш, громади́ть...*, *громада́ть*
чистити — *чистиш, чисти́ть...*, *чиста́ть*
гоїти — *гоїш, гої́ть...*, *гоя́ть*
бачити — *бачиш, бачи́ть...*, *бача́ть*
 (бачиш і бачите можуть і скорочуватися: *бач, бачте* — порівн. далі *хочеш, хоче́те*).

Дієслова *бити* (*беш...*, *б'ють*), *мити* (*миєш...*, *миють*), *шити* (*шиєш...*, *шиють*), *вити* (*виєш...*, *виють*), *жити* (*жиєш...*, *жиють*), *жсити* (*жсивєш...*, *жсиву́ть*), *гнити* (*гниєш...*, *гниють*) і подібні інші не порушують правила про те, що дієслова на *-ити* належать до другої групи, бо в усіх цих дієсловах (*бити* і т. ін.) закінчення не *-ити*, а *-ти*, а *и* належить до кореня — порівн. § 70.

До другої ж групи належать також усі дієслова з дієйменником на *-іти*, крім тих, що відмінюючися зберігають і (*синіти* — *синію, синієш...*, *жаліти* — *жалію, жалієш...*).

та таких, що дієйменник їх буває на -іти й -ти (*ревіти* — *ревіти*, *хроніти* — *хронти*...), напр.:

висіти — *висиш*, *висить*..., *висять*
остогидіти — *остогидиш*, *остогидить*..., *остогидять*
видіти — *видиш*, *видить*..., *видять*
ненавидіти — *ненавидиш*, *ненавидить*..., *ненавидять*
засидітися — *засидишся*, *засидиться*..., *засидяться*
веліти — *велиш*, *велимо*..., *велять* і т. ін.

Як виняток тільки *хотіти* — *хочеш*, *хоче*..., *хочуть* (але від *хтіти* — *хтять*).

Форми 2. особи однини й множини *хочеш*, *хочете* можуть і скорочуватися: *хоч*, *хочте*, особливо ж після сполучних слів: „як хоч, так і роби“, „що хоче, кажіть“ і т. ін.

Щождо дієслів з рівнобіжними закінченнями (разом із наростками) на -отати й -отіти, то треба пам'ятати, що всі на -отати належать до 1. групи (е/у), а всі на -отіти — до 2. (и/я):

цокотати — *цокочу*, *цо-* але *цокотіти* — *цокочу*, *цокоту-*
кочеш, *цокоче*, *цокоту-*
чуть *тиш*, *цокотить*..., *цокотять*

муркотати — *муркочу*, але *муркотіти* — *муркочу*, *мур-*
муркочеш, *муркоче*..., *муркотиш*, *муркотить*..., *муркотять*
муркочуть *муркотять*

булькотати — *булькочу*, але *булькотіти* — *булькочу*, *бу-*
булькочеш, *булькоче*..., *булькотиш*, *булькотить*..., *булькотять*
булькочуть *булькотять*

гуркотати — *гуркочу*, *гу-* але *гуркотіти* — *гуркочу*, *гур-*
рочеш, *гуркоче*..., *гур-* *котиш*, *гуркотить*..., *гур-*
кочуть *котять* і т. ін.

3. Щоб знати, до якої з двох груп дієслів належить те чи інше дієслово української мови, можна користуватися ще й такою вказівкою; у третій особі множини дійсного способу бувають тільки закінчення (разом із частиною основи або кореня дієслова) -*дять*, -*тять*, -*зять*, -*сять*, -*нять*, -*лять*, -*рять* (а не „-дють“, „-тють“...), крім тільки дієслів *бороти*, *пороти*, *полоти*, *молоти*, *колоти*, *орати* й *лити*, що належать до першої групи (*бореш*..., *борють* і т. ін.).

Звичайно, цим правилом охоплюється лише частину дієслів, бо такі, як *писати* — *пишеш*..., *пишуть* і *сушити* — *сушиш*..., *сушать*..., під нього не підходять, і для розрізнення їх треба користуватися іншими, раніше вказаними правилами.

Розрізняти на письмі дієслова першої й другої групи конче потрібно, хоч у вимові, звичайно, ненаголошені е й и, як і в багатьох

інших випадках, бувають майже однакові, через що їх іноді плутають і на письмі.

Зокрема дуже поширене змішування закінчень третьої особи однини, а саме часто в дієсловах другої групи замість нормального закінчення *-ить (-ть)* буває закінчення *-е (-є)*.

Це особливо поширене в східній половині українських земель в новоукраїнських говорах.

Почасти це відбивається і в поезії, напр.:

Іду шляхом, сонце сяє,
Вітер з травами говорє,
Перед мною і за мною
Степ колишеться, як море". (Я. Щоголів)

„Може, випадє мені
По цих прослідках знов ходити,
Коли справлятимє весна
Після зими бенкет природи.
І новолітній рясє у роде". (М. Черняв.)

„Косять коси
Луг голосє" (О. Олесь)

„І знов Донеччина..., і вітер верби хилє...
Й не віриться, що знов побачу я село,
Давно покину́те, таке до болю миле..."
(В. Сосюра)

§ 73. Подвійні голосні в закінченнях кожної групи дієслів, себто то *а*, то *я*; то *у*, то *ю*; то *и*, то *ї*; то *є*, то *є*, пояснюються або тим, що перед закінченням буває то твердий приголосний, то м'який (напр.: *беру* — *орю*, *горну* — *гоню*...), або тим, що перед закінченням іде то твердий приголосний, то голосний чи *й* (*кладе* — *складає*, *гребу* — *б'ю*...).

Зокрема треба пам'ятати, що *є* в дієсловах першої групи *й ї* в дієсловах другої групи вживаються тільки після голосних та апострофа, напр.: *дає*, *купує*, *гниє*, *п'ємо*... (після приголосного тільки в одному дієслові *лє*, *лєш*...), *напоїть*, *постоїмо*, *вигоїте*...

У третій особі однини дієслів 1. групи ненаголошене *є* після *а* (а) може відпадати: *питає* — *пита*, *співає* — *співа*, *гуляє* — *гуля* і т. ін. (тільки не в дієсловах на *-аєти*, як от *краєти*, *ляєти*...). Такі скорочені форми без *є* широко відомі народній мові, але в літературній мові вживаються тільки в віршах.

Щодо *а* — *я* тощо по приголосних, то слід пам'ятати, що після *ж ч ш щ дж* ніколи не пишуться *я ю є ї*, а тільки *а у е и*: *біжать*, *кричать*, *душать*, *нищать*, *ходжу*...

§ 74. При відмінюванні дієслів у дійсному способі приголосні перед закінченням часто так чи ін-як змінюються. Найбільше ці зміни бувають у дієсловах другої відміни. Найголовніші з цих змін такі:

1. Як сказано в § 25, дієслова 2. відміни з приголосним **т д с з ст зд** перед **-ити** завжди змінюють їх у першій особі однини на **ч дж ш ж щ ждж**: *ходити — хожу...*

Хоч і дуже поширені в народніх говорах форми цих дієслів із пом'якшеними тими **т д с з** тощо (*крутю, сидю...*), хоч подекуди вживають їх і в красному письменстві, все ж їх не слід уносити в літературну мову.

Основоположники нової літературної української мови — Котляревський, Квітка, Шевченко — цих форм із **-дю, -тю...** не вживають.

2. Дієслова 2. відміни з губними (**б п в м**) перед **-ити** в дієйменникові в 1. особі однини й 3. особі множини в дійсному способі завжди приймають перед закінченням **л**:

губити — гублю, гублять

купити — куплю, куплять

ловити — ловлю, ловлять

ломити — ломлю, ломлять і т. ін.

Таким чином, між іншим, ті з українців, що плутають закінчення в таких дієсловах, як *н'ю* і *куплю* (на заході України), повинні пам'ятати, що з апострофом будуть дієслова першої відміни (*б'ю, н'ю, в'ю, б'ють, н'ють, в'ють*), а дієслова другої відміни (на **-ити, -іти**) будуть закінчуватися на **блю, плю...** (*люблю, терплю, обновлю...*, *будуять, терплять, обновлять...*)

3. Дієслова 2. відміни з **н л р** перед **-ити** чи **-іти** в дієйменникові в 1. особі однини й 3. особі множини пом'якшують ті **н л р**: *гонити — гоню, гонять, хвалити — хвалю, хвалять, велити — велю, велять, варити — варю, варять і т. ін.*

Отже, знов таки є вказівка тим, хто плутають тверде й м'яке **р** у закінченнях дієслів: дієслова першої відміни тільки з твердим **р**, напр., *брати — беру, береш...*, *жсрти — жсеру, жсереш...*, але дієслова другої відміни з м'яким **р**, напр., *варити — варю, вариш...*, *варять, горіти — горю, гориш...*, *горять, гострити — гострю, гостриш...*, *гострять і т. ін.*

З м'яким **р** дієслова першої відміни тільки такі: *орати — орю, ореш...*, *орють, пороти — порю, пореш...*, *порють, бороти — борю, бореш...*, *борють* (а на **л** *слати, колоти й молоти*).

4. Усі дієслова з основою в дієйменникові на **г к (х)** в 1. особі однини й 3. множини змінюють їх на **ж ч (ш)**: *бігти — біжу, біжиш...*, *біжать, пекти — печу, печеш...*, *печуть і т. ін.* — див. § 25.

§ 75. До сказаного про частку **-ся, -сь** в дієслівних формах у § 27 та § 15 дрібн. шрифт а) треба додати тільки, що в дієсловах першої відміни в третій особі однини перед **-ся** треба писати **-ть**: *бере — береться, знає — знається і т. ін.*

У західньоукраїнських письменників трапляються форми третьої особи однини цих дієслів і без *-ть*: *береся, бересь* і т. ін., а крім того у них *-ся* може бути й перед дієсловом, як от у Ів. Франка: „Здався, що до небес він гвоздями прибитий“ („Беркут“) „А плечі кожного додолу ся схилили“ („Каменярі“)

Проте вирази *як ся маєте, як ся маєш* стали звичайні в літературній мові.

§ 76. Четверо дієслів у дійсному способі *їсти, дати, вісти, бути* в чому відмінні мають закінчення супроти інших. Це дієслова третьої відміни *їсти, дати, вісти* (звичайно з приростками: *розповісти, відповісти...*) і *бути*.

Одн.	1 особа	<i>їм</i>	<i>дам</i>	<i>відповім</i>	(<i>есьм</i>)
	2 „	<i>їси</i>	<i>даси</i>	<i>відповіси</i>	(<i>еси</i>)
	3 „	<i>їсть</i>	<i>дасть</i>	<i>відповість</i>	<i>е, есть</i>
Множ.	1 „	<i>їмо</i>	<i>дамо</i>	<i>відповімо</i>	(<i>есьмо</i>)
	2 „	<i>їсте</i>	<i>дасте</i>	<i>відповісте</i>	(<i>есте</i>)
	3 „	<i>їдять</i>	<i>дадуть</i>	<i>відповідять</i>	(<i>суть</i>)

Від дієслова *бути* тільки *е* (або *єсть*) звичайна форма, і вживається вона не тільки для 3. особи однини, а й для всіх інших осіб однини й множини. Зрідка вживається й *суть* для множини, але тільки в книжній мові, а всі інші форми трапляються в деяких говорах і почасти в літературній мові як архаїзми (про це далі).

Майбутній час.

§ 77. Щодо форм майбутнього часу дієслова, то різноманітність їх ізв'язана з недоконаченістю дієслів, себто з тими значіннями дієслова, що вноситься не закінченнями, а іншими елементами (приростками, наростками, зміною голосних кореня). Про видові значіння дієслів і способи їх творення річ буде далі, а тут слід сказати лише про закінчення форм дієслів майбутнього часу доконачених і недоконачених.

1. Закінчення майбутнього часу доконаченого ті самісінькі, що й теперішнього часу, напр.:

їду, їдеш..., їдуть — піду, підеш..., підуть
сиджу, сидиш..., сидять — посиджу, посидиш..., посидять
кидаю, кидаєш..., кидають — кину, кинеш..., кинуть і т. ін.

2. Майбутній час недоконачений уживається в двох формах:

а) До дієйменника недоконаченого значіння (див. § 84) дається, як ніби його закінчення, допоміжне дієслово *иму, имеш, име, имемо, имете, имуть*: *пектиму, пектимеш, пектиме, пектимемо, пектимете, пектимуть* і т. ін.

б) До дієйменника недоконаного ж додається (не зливаючись) допоміжне дієслово *буду, будеш, буде, будемо, будуть, будуть: буду писати* (або *писати буду*), *будеш писати* (або *писати будеш*), *буде писати* (або *писати буде*) і т. ін., при тім допоміжне дієслово може бути й далі від відмінюваного дієслова-дієйменника: *буду я писати* тощо.

Злиті форми недоконаного майбутнього часу, себто на -иму, -имеш..., в літературній мові поширеніші, ніж форми з *буду, будеш...*

Крім того, як західноукраїнський локалізм, подекуди трапляється майбутній час недокоаний із дієприкметника на -в тощо (див минулий час § 78.) з допоміжним дієсловом *буду, будеш...*: *буду ходив* = *ходитиму* або *буду ходити, будемо ходили* і т. ін.

Минулий і передминулий час.

Закінчення
минулого і
передминул.
часу

§ 78. У давнину минулий час дієслів творився дієприкметниками відповідного дієслова та особовими формами допоміжного дієслова *єсм, еси, є* і т. ін. (див. § 76). Таким чином це були складені форми. Згодом ці складені форми дієслова минулого часу спростилися тим, що допоміжне дієслово з особовими закінченнями відпало, а залишилися лише дієприкметники з родовими закінченнями однини й множини. Ці закінчення дуже близькі до сьогочасних прикметникових закінчень, як воно й повинно бути, бож, виходить, форми минулого часу дієслів у нашій мові походять із дієприкметникових форм, а вони ж, як і тепер, можуть мати родові закінчення, а не особові.

Таким чином у дієсловах минулого часу дієслівної словозміни, відмінювання особового, немає, а зате є іменна словозміна, а саме прикметникові закінчення назовного відмінку однини й множини.

Як і в формах майбутнього часу, у минулому видові значіння дієслова (доконаність — недоконаність тощо) позначаються приростками, наростками тощо, і про це буде мова далі, а тут укажемо лише на закінчення й способи творення форм минулого й передминулого:

1. Родові закінчення в дієсловах минулого часу для форм чоловічого роду однини -в або пень дієслова, для форм ніякого роду -ло, для жіночого -ла й -ли для множини всіх родів: *брав, ніс, утік, пас...* (порівн.: *шевців, певен, всяк, один*), *брало, несло, утекло, пасло...* (порівн.: *шевцeve, певне, всяке, одно...*), *брала, несла, утекла, пасла...* (порівн.: *шевцева, певна, всяка, одна...*), *брали, несли, утекли, пасли...* (порівн.: *шевцeві, певні, всякі, одні*, прізвище *Драгоманови* і т. ін.).

Щодо форм минулого часу дієслів без **-в** для чоловічого роду однини, то вони звичайно походять від тих дієслів, що перед **-ти** в дієйменниках у них приголосний: *нести* — *ніс*, *скубити* — *скуб*, *пекти* — *пек*... А як у мові є чимало дієслів із подвійним дієйменником, як от: *мерзти* і *мерзнути*, *охлясти* і *охлянути*, *тягти* і *тягнути*, *мокнути* і *мокнути* і т. ін. (без виразного відмінного значіння форм із наростком **ну** і без нього), то й у формах минулого часу спостерігається рівнобіжність *мерз* і *мерзнув*, *охля* і *охлянув* тощо.

У деяких дієсловах із постійним наростком **ну** в дієйменнику в формах минулого часу його немає:

тріснути — *тріс* (*трісла*, *трісли*...) і *тріснув*
киснути — *кис* (*кисла*, *кисли*...) і *киснув*
сохнути — *сох* (*сохла*, *сохли*...) і *сохнув*
збліднути — *зблід* (*зблідла*, *зблідли*...) і *збліднув* і т. ін.

Навпаки, в теперішньому (і майбутньому) часі від усіх таких дієслів будуть форми лише з **ну**: *тягну* не тільки від *тягнути*, а й від *тягти*, так само *охляну*, *мокну*, *мерзну* і т. ін.

Як уже зауважено, форми минулого часу вийшли з давніших складених форм, напр., *(я) брав єсьм*, *(ти) брав еси*, *(він) брав є (єсть)*, *(ми) брали єсьмо*, *(ви) брали есте*, *(вони) брали суть* і т. ін. У трохи зміненому вигляді ці останні форми живуть іще й тепер у західноукраїнських говорах української народної мови, а подекуди вживаються й у літературній мові, і то не тільки в західних письменників, а й у письменників східної України. Напр.:

„Та напила-м ся, ледве стою,
 „Та пішла би-м додому, та ся бою“ (Нар.
 зах.-укр. пісня)
 „Чого-сь так очі вивалила?“ (А. Свиди.)

Тут „напила-м ся“ = „(я) напилася єсьм“, а „пішла би-м“ = „(я) єсьм пішла би“ (*єсьм* спростилося в *-и*), „чого-сь... вивалила“ = „чого єси вивалила“ (*єси* спростилося в *-сь*).

Частіше в літературній мові трапляються форми минулого часу з *єси*, *єсте*, отже другої особи однини й множини, при тім найбільш доречні бувають вони, як стилістичні архаїзми, в поважній, урочистій мові, напр.:

„Слава тобі, Шафаріку,
 Во віки і віки,
 Що звів єси в одно море
 Слав'янські ріки!“ (Т. Шевч.)

„Ти вже до старости доходиш, так позабував єси, що то є молод чоловік“ (Гр. Кв.-Осн.)
 „А от тепер таке в нас завелось, якого зроду ви єсте не чули“ (М. Старицьк.)

Як певні стилістичні архаїзми вживаються подекуди ці форми дієслова *бути* і в інших випадках там, де звичайно буває *є, ти* або нема нічого, напр.:

„Чого ж тепер заплакав ти?
Чого ж тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль?
Що світ зав'язаний, закритий?
„Що сам єси тепер москаль?“ (Т. Шевч.)

„Чому не скажеш, хто єси, і чого в краях ти наших
опинивсь“ (С. Черкас.)
„Ви розумієте його, бо лицар єсте“ (С. Черкас.)

2. Крім минулого часу, в українській мові є ще й передминулий, що складається з форми минулого часу відповідного дієслова та допоміжного дієслова *бути* в минулому часі однакового з ним роду й числа: *ходив був, ходили були, були ходили* і т. ін. Як уже сама назва показує, передминулий час означає попередню дію з двох минулих дій, напр.:

„Віл щось почав був говорить,
Та судді річ його спочатку перебили“
(Є. Гребінка)

Наказовий спосіб.

Зразки від- § 79.
мінювання

Одн.	1 особа	—	—	—
	2 „	<i>печ-и</i>	<i>куну-й</i>	<i>ріж</i>
	3 „	—	—	—
Множ.	1 „	<i>печ-ім</i>	<i>куну-ймо</i>	<i>ріж-мо</i>
	2 „	<i>печ-іть</i>	<i>куну-йте</i>	<i>ріж-те</i>
	3 „	—	—	—

Як бачимо, в українській мові є окрема форма наказового способу для 1-ї особи множини, відмінна від форми 1-ї особи множини дійсного способу. Отож їх не слід плутати, напр.:

печім! але *печемо* *робім!* — *робимо*
куніймо! — *куніємо* *визвольмо!* — *визволимо*
кладім! — *кладемо* *поріймо!* — *порішимо*

Недостатні форми наказового способу для 3-ї ос. однини й множини та 1-ї однини заступаються описовими (складними) формами:
нехай спече! нехай ідуть! нехай я знатишу!..

Коли *-и*,
-ім, *-іть*

§ 80. Закінчення *-и*, *-ім*, *-іть* у наказових формах дієслова буває в двох таких випадках:

1. Коли на закінчення падає наголос: *бері́*, *жени́*, *клади́*, *бійжи́*, *печи́*, *городи́*, *бері́м*, *печи́м*, *беріть*, *печіть* і т. ін., а також і в дієсловах із приростком *ви-*, коли що він перетягає наголос із закінчення: *ви́бери*, *ви́жени* і т. ін.

2. У дієсловах із наростком *и* після приголосного хоч би й без наголосу на закінченні: *сту́кни*, *кри́кни*, *сві́сни*, *сту́кнім*, *сту́кніть* і т. ін., а також зрідка і в інших дієсловах після групи приголосних, як от напр.: *підкрéсли*, *підкрéслить*, *не ски́гли*, *не ски́гліть*, *не ски́мали*, *про́вітри* тощо.

Таким чином, як бачимо, нормальне закінчення у наказових дієсловах цієї групи з *и* й *і*, але без *о* й *е*. Як зауважено в § 15 дрібн. шрифту 3, форми з *е* (*порві́те*, *при́йді́те*...) це вже архаїзми. Майже те саме можна сказати й про *-мо* (*іди́мо*, *клади́мо*...)

Коли *и* й *і*
скорочу-
ються

§ 81. В усіх дієсловах, що не підходять під попередній §, ненаголошене закінчення наказових форм буває тільки в скороченні щодо *и* та *і* (але зате обов'язково з *о* й *е*). Тут можна

вирізнити кілька розрядів:

1. Після голосних на місці закінчень *и* й *і* буде *й*: *купувати* — *купу́й*, *розказувати* — *розказу́й*, *обмірювати* — *обмірю́й*, *стояти* — *стій*, *шити* — *ши́й*, *стіймо*, *шиймо*, *шійте*, *даймо*, *загоймо*, *загойте* і т. ін.

2. Після приголосних, що можуть бути м'які в кінці складу (це такі приголосні: *д т з с л н*) ненаголошені *и* й *і* відпадають, залишаючи пом'якшеність попередніх приголосних: *радити* — *радь*, *тратити* — *трать*, *злазити* — *злазь*, *повісити* — *повісь*, *визволити* — *визволь*, *глянути* — *глянь*, *чисть*, *їздь*, *сердь*, *радьмо*, *тратьте*, *повісьмо*, *чистьмо*, *чистьте*, *не сердьтеся* і т. ін.

3. Після таких приголосних, що в кінці складу м'якими не бувають (це такі приголосні *б п в м, ж ч ш щ дж, р*) ті закінчення *и* й *і* зовсім ізникають: *горбити* — не *горб*, *сипати* — *сип*, *ставити* — *став*, *ознайомити* — *ознайом*, *лягти* — *ляж*, *різати* — *ріж*, *плакати* — *плач*, *рушити* — *руш*, *морщити* — *морщ*, *вимірити* — *вимір*, не *горбмося*, не *горбтеся*, *сипмо*, *ознайоммо*, *ознайомте*, *ріжмо*, *плачмо*, *руште*, *морщся*, *вимірмо*, *вимірте* і т. ін.

Про вплив *-ся* на вимову попередніх приголосних і правопис див. § 27.

Від дієслів *їсти*, *-вісти* наказовий спосіб *їж*, *розпо-віж*, *їжмо*, *розповіжте* тощо, але також іноді й старіші *їдж*, *розповідж*, *їджте* тощо.

Нарешті в деяких дієсловах із наголошеним закінченням *и*, і ці голосні відпадають, коли наголос пересувається з закінчення на пені. Це буває при деяких приростках:

носи'ти—носи', носі'м... (пе-реноси'ти, заноси'ти...)

вози'ти—вози', возі'м... (зво-зи'ти, перевози'ти...)

ходи'ти—ходи', ході'м... (ви'-ходити, сходи'ти...)

води'ти — води', воді'м... (зводи'ти, поводи'ти...)

гони'ти—гони', гоні'м...

лежа'ти — лежи', лежі'м...

держа'ти—держи', держі'м...

сиді'ти — сиди', сиді'м...

мовча'ти—мовчи', мовчі'м...

терпі'ти—терпи', терпі'м...

лиши'ти—лиши', лиші'м...

прино'сити—прино'сь, при-но'сьте... (перено'сь, зано'сь, нано'сь, відно'сь, зно'сь...)

звози'ти, — звозь, звозьте... (перезвози'ти, розвози'ти...)

вихо'дити—вихо'дь, вихо'дьте... (схо'дити, прихो'ди-ти, нахо'дити...)

заво'дити — заво'дь, заво'дьмо... (перевозити, наво'дити, зводити...)

зго'нити — згонь, зго'ньте... (перего'нити, наго'нити...)

поле'жати—поле'ж, поле'жмо... (нале'жати, вле'жати...)

пode'ржати — пode'рж, пode'ржмо... (приде'ржати, вде'ржати...)

поси'діти—поси'дь, поси'дьте... (вси'діти, заси'діти-ся...)

замо'вчати—замо'вч, замо'вчмо... (помо'вчати, змо'вчати)

пote'рпіти — пote'рп, пote'рпмо...

обли'шити—обли'ш, обли'ште... (зали'шити, поли'шити)

Умовний спосіб.

Форми умовн. § 82. У формах умовного способу немає жадних нових якихось закінчень, бо твориться він із форм минулого та передминулого часу дієслова з допоміжною часткою *би* (після голосних *б*—див. § 15 дрібн. шрифт 4): *я ходив би, ходили б, я був би ходив, були б ходили* і т. ін.

Ті форми умовного способу, що з минулого часу дієслів (*хобив би* і т. ін.), вживаються для всіх часів, тобто власне не мають часової ознаки, і часове значіння їх залежить не від них, а від пов'язаних із умовним способом речень і слів. Так, напр.:

„Чом ти не копаєш у саду?“ — „Та я б копав, та немає заступа“ (теперішн. час)

„Ти копатимеш завтра в саду?“ „Та я б копав, коли б був заступ“ (майбутн. час)

„Я завтра піду, щоб мене всі побачили“ (майбутн. час)

Друга форма умовного способу (*був би ходив...*) уживається для минулого й передминулого часу, напр.:

„Якби знав, був би не прийшов“ (минул. час)

„Якби був знав, не прийшов би“ (передмин. час)

Видові форми дієслів.

Вступні uwagi § 83. Видові форми дієслів означають тривання або тяглість дії і віддаються в українській мові не закінченнями, а іншими способами. Цих способів на означення тривання аж чотири: зміна голосного в корені дієслова, наростки, приростки і наголос. Окремо один із цих засобів розрізняє форми тривання рідко коли і то головню наголос та подекуди наростки (напр.: *наносити* — *наносити*, *да-ти* — *да-ва-ти* тощо), звичайно ж вони входять по кілька разом, як це й видно, напр., із § 16, де з змінами голосних у дієсловах завжди зв'язані зміни в наростках, а часто ще й у приростках.

Усвідомити всі форми тривання, зв'язані з ними відтінки значіння не легко, між іншим, через те, що приростки надають дієсловам не тільки відтінків тривання, а ще й інших і дуже різноманітних лексичних відтінків. Та власне й самі відтінки тривання є не що інше, як певні відтінки лексичних значінь. Все ж форми тривання слід розглядати незалежно від інших лексичних значінь.

Усіх форм тривання (видів) в українським дієслові досить багато, але вони не сталі: в одних дієсловах їх більше, в інших менше. Основними, давно вже відміченими розрядами тривання дієслів, а саме недоконаними й доконаними, далеко не вичерпуються форми тривання нашого дієслова взагалі, як не вичерпуються вони й ще одним поділом на форми протяжні та наворотні. Є поодинокі дієслова, що в них можна вирізнити до 10 відтінків тривання, як от напр., у дієслові *нести*:

Недоко́нані

Доко́нані

1. *несу...*, *нести*2. *ношу...*, *носити*3. *вино́шу...*, *вино́сити* (пе-
ренóшу..., знóшу...)4. *прино́шаю...*, *прино́шати*5. *вино́шую...*, *вино́шувати*
(донóшую...)6. *понесу...*, *понести* (*винесу...*,
пере-, під-, про-, об-, з-, від-,
до-, при-, роз-, у-)7. *нано́шу...*, *нано́сити* (*віно-*
шу..., *зано́шу...*, *доно́шу...*,
попоно́шу...)8. *повино́шу...* *повино́сити* (по-
перенóшу...)9. (*поприно́шаю..?*)10. *повино́шую...*, *повино́шувати...*, (*подонóшую...*).Недокона-
ність — доко-
наність§ 84. Усі наведені в попередньому § форми
тривання дуже рідко трапляються в тому са-
мому дієслові, але частково вони більш чи

менш відомі й іншим дієсловам і взагалі досить поширені.

Як бачимо із того прикладу, усі відтінки тривання укла-
даються в дві основні групи — форми недоконані й доко-
нані. Майже всі дієслова української мови бувають або
недоконані або доконані. Основна ознака недоконаних діє-
слів супроти доконаних та, що від дієйменників недоко-
наних дієслів можливий майбутній час на *-му*, *-меш...* або
з *буду*, *будеш...* (див. § 77), а від недоконаних — немож-
ливий:

нести — *нестиму*, *-меш...**носити* — *носитиму*, *-меш...**вино́сити* — *вино́ситиму*, *-меш...**прино́шати* — *прино́шатиму*, *-меш...**вино́шувати* — *вино́шуватиму*, *-меш...* і т. ін.але неможливо від *понесті*, *вино́сити*, *повино́сити*, *пови-
но́шувати* і т. ін.Недоконаність це форма на означення тяглої, не викін-
ченої дії, доконаність — викінченої. Умовно недоконаність
можна означити лінією, а доконаність крапкою, напр.:*нести* — , а *понести*.

Як бачимо з прикладу в § 83, приростки найбільшу
беруть участь у творенні доконаних форм із відповідних
недоконаних: *несу* — *понесу*, *ношу* — *наношу*, *вино́шу* — по-
вино́шу. Сприросткування відповідних недоконаних форм
це й справді найзвичайніший спосіб творення доконаних,
все ж таки він не єдиний, і, напр., зрідка доконані форми
супроти відповідних недоконаних творяться наростками,
як от: *кидаю* — *кину*, *кую* — *куплю*, *лягаю* — *ляжу*, *гав-*

каю — гавкну (теж можливі й *наки'даю, розки'даю...*, *загавкаю, погавкаю...*, *накину, докину...*, *накуплю, покуплю...*), а іноді й зміною голосного в корені: *лежу — ляжу* (хоч в інших формах цих дієслів є ще й інші відміни: *лежати — лягти, лежать — ляжуть* тощо).

На відрізнєння недоконаних сприросткованих форм типу *вино'сити, вино'шу...* від доконаних типу *ви'носити, ви'ношу...* (див. § 83) зужитковується наголос:

*розкида'ти, розкида'ю... — розки'дати, розки'даю...
перетика'ти, перетика'ю... — перети'кати, перети'каю...
зади'хатися, зади'ха'юся... — зади'хатися, зади'хаюся...
вистриба'ти, вистриба'ю... — ви'стрибати, ви'стрибаю...
вистина'ти, вистина'ю... — ви'стинати, ви'стинаю...
зби'гати, зби'га'ю... — зби'гати, зби'гаю...
зди'бати, зди'ба'юся... — зди'батися, зди'баюся...
підслуха'ти, підслуха'ю... — підслу'хати, підслу'хаю...
виміря'ти, виміря'ю... — ви'міряти, ви'міряю...
наста'вляти, наста'вля'ю... — наста'вляти, наста'вляю...
виліта'ти, виліта'ю... — ви'літати, ви'літаю...
виганя'ти, виганя'ю... — ви'ганяти, ви'ганяю...
наси'пати, наси'па'ю... — наси'пати, наси'плю...
вита'гати, вита'га'ю... — ви'тягати, ви'тягаю...
намика'ти, намика'ю... — нами'кати, нами'каю...
насмика'ти, насмика'ю... — насми'кати, насми'каю...
(і насми'чу)*

*виклика'ти, виклика'в... — ви'кликати, ви'кликав...
вила'зити, вила'зив... — ви'лазити, ви'лазив...
проїзди'ти, проїзди'в... — проїздити, проїздив...*

і деякі інші (часто ті самі з іншими приростками: *накида'ти — ки'дати, закида'ти — заки'дати...*)

*звози'ти, звози'ю... — звози'ти, звози'ю...
перено'сити, перено'шу... — переноси'ти, переноси'ю...
сходо'дити, сходо'джу... — сходи'ти, сходи'ю...
дово'дити, дово'джу... — доводи'ти, доводи'ю... й деякі інші,
виграє' (виграва'ти) — ви'грає (ви'грати)
пізнає' (пізнава'ти) — пізна'є (пізна'ти)
придбає' (придбава'ти) — придба'є (придба'ти).*

Як бачимо, в недоконаних формах дієслів цієї категорії наголос припадає на -а-, -я- в нарізку -ати, яти. Це дуже характерна і послідовна прикмета недоконаних сприросткованих форм дієслів: *ки'даю, розки'даю...*, але *розкида'ю...*

Але окремо стоїть група дієслів із однотипними коренями: *ви-знава'ти, загравати, придбава'ти, видава'ти*, де поруч старіших форм *виграва'є, придбава'є...* частіше вживаються новіші форми *ви-знаю, визна'ю..., заграю', придбаю', видаю'...* (порівн. доконані: *ви-знаю, заграє, придбає...*) Див. § 87зг.